

ETO: 894.511

YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A HUNGAROLÓGIA SZAK FOLYÓIRATA
1998. XXX. évf. 3. sz. ÚJ FOLYAM IV. évf. 3. sz.

1998.

3.

ETO: 894.511

YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

**A HUNGAROLÓGIA SZAK FOLYÓIRATA
1998. XXX. évf. 3. sz. ÚJ FOLYAM IV. évf. 3. sz.**

1998.

3.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK ,
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIEN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kara
Hungarológia Szakának folyóirata

Megjelenik évente négy szám.

Kiadja a Hungarológia Szak
A Szerb Köztársaság Tudományügyi
és Technológiai Minisztériuma, valamint
az Illyés Közalapítvány támogatásával.

Felelős szerkesztő: Bányai János,
főszerkesztő: Gerold László,
szerkesztőbizottság: Bori Imre, Lánecz Irén, Papp György és Utasi Csaba

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska.

Szerkesztőség: BTK, Hungarológia Szak
21000 Újvidék/Novi Sad, Stevana Musića 24., tel.: (021) 58-673.
Műszaki előkészítés: Habram Hunor, tel.: (021) 57-942.
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 390-945.
Készült 1998-ban 200 példányban.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

RAJSLI Ilona: Pázmány Péter szövegeinek frazeológiai vizsgálata	7
BENCE Erika: Érték és pusztulás. Halálképek és -variációk Madách Imre Az ember tragédiája című művében	27
GEROLD László: Petőfi Sándor. Mutatvány egy irodalomtörténeti tankönyvből	47
PÁSZTOR KICSI Mária: Számítógépes neologizmusok a sajtóban	65

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

JUNG Károly: Bányadémon és bergmandl. Ismeretlen fel- és délvidéki adatok a bányaszellemek kérdéséhez	75
VESELINOVIC-ŠULC Magdolna: Rohonyi Gyula – szerb költők fordítója	81

SZEMLE

Kakuk Zsuzsa: A török kor emléke a magyar szókincsben (RAJSLI Ilona)	85
Kármán József: Szív és elme (BENCE Erika)	88
Dr. Pacsai Imre: A mellérendelő (kopulatív) szóösszetételek a szlovák és az orosz folklórban (BAGI Ferenc)	91

SADRŽAJ

STUDIJE

Ilona RAJŠLI: Frazeološke analize tekstova Petera Pazmanja	7
Erika BENCE: Vrednost ili propast. Slike i varijacije smrti u delu »Čovekova tragedija« Imrea Madača	27
Laslo GEROLD: Šándor Petefi. Poglavlje jednog udžbenika istorije književnosti	47
Marija PASTOR KIČI: Računarski neologizmi u štampi	65

KRAĆA SAOPŠTENJA

Karolj JUNG: Rudnički demoni i »bergmandl«. Nepoznati podaci o rudnič- kim demonima sa severnog i južnog mađarskog jezičkog područja	75
Magdolna VESELINović-ŠULC: Đula Rohonji – prevodilac srpskih pesnika	81

PRIKAZI

Žuža Kakuk: Tragovi turskog doba u mađarskoj leksici (Ilona RAJŠLI)	85
Jožef Karman: Srce i um. (Erika BENCE)	88
Imre Pačai: Kopulativne složenice u slovačkom i ruskom folkloru. (Ferenc BAGI)	91

CONTENTS

STUDIES

RAJSLI, Ilona: A Phraseological Study of Péter Pázmány's Texts	7
BENCE, Erika: Value and Decline. Death images and variations in The Tragedy of Man by Imre Madách	27
GEROLD, László: Sándor Petőfi. A choice passage from a literary history textbook	47
PÁSZTOR KICSI, Mária: Computer Neologisms in the Written Media	65

SHORTER STUDIES

JUNG, Károly: Mine Demons and 'Bergmandls'. Unexposed data concerning the topic of mine demons in Historic Northern and Southern Hungary	75
VESELINOVIC-ŠULC, Magdolna: Gyula Rohonyi - Translator of Serbian Poets	81

REVIEWS

Zsuzsa Kakuk: Remnants of the Turkish Rule in Hungarian Vocabulary (RAJSLI, Ilona)	85
József Kármán: Heart and Mind (BENCE, Erika)	88
Dr Imre Pacsai: Copulative Compounds in Slovak and Russian Folklore (BAGI Ferenc)	91

RAJSLI ILONA

PÁZMÁNY PÉTER SZÖVEGEINEK FRAZEOLÓGIAI VIZSGÁLATA

Közlésre elfogadva: 1998. X. 12.

I.

1. Pázmány Péter nyelvhasználata számtalan elemzés, tanulmány tárgya volt századokon át. A váltakozó és eltérő ideológiai hozzáállás mint elvitathatatlan tény emelte ki: „A pázmányi próza kortársaival szemben feltétlenül az előremutató stílust képviseli, mégha amazok haladóbb eszmékért harcoltak is”.¹

Nyelvgéniusát, stílusát, nyelvalkító és -teremtő művészetét több kutató némileg különválasztva méltatta más területeken betöltött szerepétől. Sík Sándor monográfiájában² már felhívta a figyelmet a beszkatulyázás veszélyére, amikor Pázmány nyelvi világának egyes szegmentumait hagyományozódóan formalista besorolásban találjuk. Kitűnő példa erre a Riedl Frigyesztől eredő, s azóta sok helyen fellelhető minősítés: Pázmány „a magyar közmondás tanítványa”.

„Ez a megfigyelés kétségtelenül tartalmaz igazságot, de sem nem mindenestül igaz, sem nem az egész igazság.”³

Pázmány írásai rendkívül sok és variációkban gazdag frazématípust mutatnak; a fenti megjegyzést az is indukálhatta, hogy tolla alól nagy beleéléssel, vehemenciával sorjáznak – gyakran tucatszámra – a szólások és közmondások szinonim formái, az olvasót szinte elkápráztatja a halmozás fölényes könnyedsége. Ám e jelenség súlypontjában nem a közmondásszerűség áll, hanem az élőnyelvűség dominanciája és ereje, amelyből már természetsszerűleg levezethető a frazeológiai készség, a metaforikusság, a szinonímia: az élőnyelvűség megannyi fontos összetevője.

Hiszen ha csak a közmondásszerűség lenne Pázmány legszembetűnőbb vonása, akkor ezen az összehasonlítási alapon a kortárs Magyarai István ne-

ve is ide kíváncozna, akire úgyszintén nagyfokú szentenciózusság jellemző, mégis – minden írói sajátossága ellenére – azt kell megállapítanunk, hogy Magyarai stílusa nehézkes, darabos, nyelvhasználata képtelen szabadulni a latin mintáktól.

Ha Pázmány nyelvi világát teljességében közelítjük meg, sokkal érvényesebb Sík Sándor találó megjegyzése: „Pázmány az egykorú magyar élőbeszéd tanítványa (...) Ő nem akar a szó esztétikai értelmében >író< lenni; mikor ír, voltaképp ugyanazt cselekszi, mint mikor beszél: társalog, vitatkozik, rábeszél, tanít, vagy buzdít.”⁴

Írni és beszélni pedig Pázmány csakis úgy írt és beszélt, ahogyan bihari anyanyelvjárásában megtanulta, ahogyan Kolozsvárott hallotta és használta anyanyelvét: természetesen, minden felesleges pátoz nélkül. Előfordul, hogy őt is elragadja az érvelés, meggyőzés heve, indulata; ilyenkor halmoz, felsorakoztat, hosszú sorokban idéz – de itt eszközként nemcsak a frazeológiát veszi igénybe, hanem az élőnyelv sok más sajátosságát is.

Szövegeinek élőbeszéd jellegéből természetszerűen következik a szólások, közmondások használata.

2. Pázmány frazémáit alapvetően két külön csoportba lehet sorolni: a) a néphagyományban ismert, valamely forrásból eredő, latinból fordított vagy pedig Európa-szerte közkeletű szentenciák, amelyeket nagyrészt azonosítani tudunk Decsi János korabeli Adagiorumának segítségével; b) egyéni alkotású, szentenciaszerű mondatok, melyeknek szerkezete, modellje, valamint lexikája is rokon vonásokat mutat az előző csoporttal; a frazémák – amennyiben elismerjük annak – szemléleti alapját, vezérmotívumát nem tudjuk sem a korabeli, sem pedig a későbbi (mai) frazémaanyagban felismerni, tehát egyértelműen Pázmány önálló alkotásairól van itt szó, arról a készségről, hogy a nagyméretű közkeletű frazémakincs ismeretében új közmondásokat alkot, eddig nem létező szóláshasonlatokat alakít ki, és a saját korában merészen szuggesztív képek köré építi ki e szólásait.

Pázmány Péter szólásszótárát készítve felmerül a kérdés: hogyan minősítsük, hogyan soroljuk be ezeket a Pázmány-féle „szólás-unikumokat” egyáltalában: hogyan viszonyuljunk hozzájuk. Szerzőjük szövegeit olvasva meggyőződhetünk, hogy ő maga nem tesz köztük értékbeli különbséget, sajátjának érzi a közkeletűt és az újat egyaránt.

II.

1.1. Noha a frazeológiai egység (frazéma) fogalma jóval tágabb⁵, és sok egyéb szókapcsolattípust⁶ is tartalmaz, a jelen feldolgozásban csak a pro-verbiumok néhány típusára összpontosítunk.

Mivel nem volt módunkban a teljes Pázmány-életművet áttekinteni, az eleve behatárolt nyelvi korpusz a kvantitatív jellegű felmérés helyett inkább

a feltárt proverbiumanyag komplex módszerű feldolgozását részesítette előnyben. Úgyszintén ebből ered, hogy az egyes szólások előfordulási gyakoriságát sem lehet érdemben felmérni, esetleg az olyan kisebb terjedelmű, teljességükben rendelkezésre álló művekben, mint amilyen az **Öt levél**.

A szólásanyag feldolgozását a nyelvtudomány felől közelítve végeztük el, de helyenként más – stilisztikai és folklorisztikai jellegű – kérdéskört is érintettünk. Ezt hangsúlyozni kell, hiszen O. Nagy Gábor⁷ már évtizedekkel ezelőtt hiányolta a szóláskutatásban a komplex módszerek kidolgozását. A komplexitás mellett fontos feladatot jelent a szinkrónia és a diakrónia egybefeszülő ellentétének a feloldása: a pusztá szinkron leíráskor ugyanis elvesznek a gazdag jelentéstörténeti vonatkozások, s munkánk nem lenne több, mint pusztá leltárjelentés, ha viszont megkíséreljük óvatosan kezelni a történetiség szempontjait, számtalan – talán csak hipotézisre támaszkodó – megfigyelést tehetünk, mi lehetett egy-egy szólás jelentése, használati köre a korabeli nyelvben, szóláselőzményeket ismerünk fel, s olyan friss konnotációk kerülnek eléánk, amelyek sok, mára már elhalványult képet világítanak meg.

1.2. A frazéma vizsgálata kizárólag a tágabb beszédhelyzetben vagy szövegkörnyezetben végezhető el. Struktúrája, formája a kommunikációs kontextus függvénye. A szólás és a közmondás egyaránt a frazeológiai klisérendszer kategóriáiba tartozik. E frazeológiai klisék természet, funkció szempontjából különböznek.

A szólás nyíltabb szerkezetű, „nyitott mondat”⁸, mások szerint hiányos megállapítás; értelme megkívánja, hogy a használatban kiegészüljön bizonyos elemekkel: a szólások jelentése tehát csak a beszédkontextusban teljesedik ki.

A közmondás ezzel szemben „egy zárt klisére épül, úgynevezett teljes klisére, amely állandó elemekből áll és nem szenved lényegi változásokat a beszédben.”⁹ Számtalan beszédhelyzetben szerepel ugyanazon formában, s teljes kommunikációs egységet képez.

A két proverbiumtípus egyéb eltérő és hasonló jellemzőinek bemutatására az illető vizsgálódási területnél kerül sor.

A gyűjtés során elfogadtuk a jeles szóláskutató, O. Nagy Gábor, a folklorkutató Voigt Vilmos, a frazeológiai kapcsolatokat történeti szempontból is vizsgáló Hadrovics László elméleti útmutatásait. A korpuszban fellelt proverbiumokat összevetettük több gyűjtemény anyagával: Erdélyi János¹⁰, Margalits Ede¹¹ és O. Nagy Gábor¹² gyűjteményével.

1. A szólás- és közmondástextus

A szólástextus terminus bevezetésével különítjük el a tulajdonképpeni frazémát az öt körülvevő kontextustól, amit szóláshelyzetnek nevezünk. A szólás és közmondás textusa (továbbiakban csak *textus*) között az alábbiak-

ban nem teszünk különbséget, hacsak ezt nem teszi szükségessé valamely tipológiai sajátosság hangsúlyozása.

A textus manifestálódását Pázmány Péter nyelvében azért is fontos közelebről szemügyre venni, mivel a halmozás, a fokozás lendületében igen gyakoriak a hatalmas szólástömbök, amelyekben eléggé egyedi módon építkezik, s helyezi egymás mellé a különböző típusú proverbiumokat.

A textusokra sajátos szintagmatikus viszonyok jellemzők, lehetnek egyeleműek (egyedi) és többeleműek.

1.1. Szintagmatikai vizsgálatok

1.1.1. Az egyelemű szólástextus

Az egyelemű textus többnyire szorosan beépül a szöveghelyzetbe. E beépülés módja sok mindenre rávilágíthat: mennyire közismert, gyakori a szó-lás, van-e tehát egy állandó előfordulási formája, vagy pedig még csak Pázmány korában kezd elterjedni.

1.1.2. A szólások a közmondásokkal szemben mindig jobban beépülnek a szóláshelyzetet kifejező mondatba. Ebben az esetben a frazéma szerves részét képezi a mondatnak, rövid terjedelmű, nagyrészt ígés szerkezet. Pl. „*Bezzeg nem hitván renden kaszálnál, ha reánk is rakhatnád, amit ily bátran mondasz*” ÖL 20; „*de mikor az sípot béalatják véle, lám... hallgat*” ÖL 90.

E nagyszámú típusban a textus elemei a körülöttük levő bővítményekkel, mondatrészekkel alkotnak mellérendelésben vagy alárendelésben résztvevő tagmondatokat. A leggyakrabban előforduló ígés szerkezetű szólások a leendő mondat fő mondatrészeit alkotják; pl.: „*Ha Alvincziba szerezcent szappanozok is, mikor az igazat eleiben rakogatom*” ÖL 8.

A korpuszban találunk olyan szólásokat, vagy inkább szóláselőzményeket, amelyek még inkább mondatrészszeretpet töltenek be; pl.: „*Vaj fojtotta volna meg Isten pázsittjában ezt a Jó erkölcsök veszedelmére nevedett gázságot*” K 233; „*a Historiákban ily nagy, ily hosszú ideiglen-való baj-vívásnak, füsti nem volna*” K 175. A szó-lás tehát beékelődik a mondatba; pl: *A Lutheristák-is (noha ily szemesek az egyebek szemetén) hasonló csalárdságban részesek*” K VII. Itt a zárójelnek – akárcsak Pázmánynál több egyéb interpunkciós megoldásnak – többletjelentése van, egyben az olvasóhoz fordulás lehetősége is, akivel a gúnyos, nyelvjátékszerű rövid megjegyzését megosztja. Némely ilyen, zárójelbe tett megjegyzés sajátosságosan pázmányi frazéma; pl.: „*az eretnekeknek (ezen pedig mindazokat értik, valakik az pápa lova farkát nem tartják) nem tartoznak megállni fogadásokat*” ÖL 61.

A főmondat alanyi részébe beépítve, illetve azt képezve is előfordul a szólástextus: „*Azt tudják ezek az tormába esett férgek, hogy amit egyszer Debrecenbe egynehány kosta prédikátor jóváhagyott, azt egész Magyaror-*

szág mind imádja” ÖL 127. Figyelemre méltó, hogy a *tormába esett fereg* szerkezet már ekkor szerepel szóláshasonlaton kívül is egyszerű kijelentésként, minősítésként, ahogyan ma is; vö.: ONG. „*(Olyan mint a) tormába esett fereg*” t/678.

1.1.3. A szólástextus a mellérendelő viszonyban levő tagmondatok egyikét alkotja, közöttük jelen van a szintagmatikai kötődés valamilyen grammatikai jelölője. Például: „*ti is siketnek beszélletek, és, csak malomban hegedültök, mikor ... szenteket megszólítjátok*” ÖL 49; „*Azért hagyj békét bár ennek az utolsó cikkelynek, és ne mellyezd, amit meg nem fogtál*” ÖL 63.

Pázmánynál jóval gyakrabban mutatja a mellérendelést pusztán az interpunkció. Pl.: „*pórázra nem köti az ember indulatit, üstökön-fogva nem hordozza szabad-akaratumkat*” K 38; „*mind egy lévben szóta volna, mind egy nyalábban pokolra hánta volna azokat*” K 183.

1.1.4. A vizsgált korpuszban nagy számmal fordul elő a textus alárendelő mellékmondatként. Leggyakoribb a tárgyas alárendelésű pozíció; pl.: „*Azt is megmutatom, hogy csomót keresnek az Atyafiak az kákán*” ÖL 63.

Idő-, ok-, cél-, mód-, fok- és egyéb határozói alárendelés is található az anyagban. A szerző kedvelt érvelő, szólással nyomatékosító szerkesztésében jól felhasználja ezeket az alárendelés-típusokat, pl.: „*It sem foga az orczázás rajtok: mert, szalonna nem lészen semmi perzeléssel a kuvaszból*” K 264. A fenti részlet sematikus vázlata: aktuális helyzet: *mert* kötőszó + szólástextus. Az aktualitást – amelyet utána egy örökérvényű igazsággal nyomatékosít – eltérő deiktikus eszközökkel éri el: *itt, ezzel, ennek, ezért, ennek okáért*; stb. A *mert* kötőszó kötelező elem ebben a típusban.

1.1.5. A szólástextus szervetlen pozícióban, szintagmatikus kötődés nélkül is állhat.

Pázmány egyik legtöbbet alkalmazott közmondása: „*A'ki miben tudós, abban gyanós*” gyakran szerepel bevezető szentenciaként; új bekezdésben, ponttal lezárva, az utána kezdődő gondolat új egységként *Azért*-tal indul; pl. K VII. – hasonlóképpen: „*Sokszor egy kis felleg nagy esőt szokott vetni. Azért...*” ÖL 90. De előfordul befejező, lezáró funkcióban is; pl.: „*A magok szennyét kenik, ugy-mond, ezek mi-reánk: mert, A'ki miben tudós, abban gyanós.*” K 267.

2. A többelemű szólástextusok

Méltatói közül többen megjegyezték, hogy helyenként Pázmány egy-egy tétel, igazság bizonyítására egész sor szólást, közmondást sorakoztat fel, melyek között nagy számmal vannak saját alkotású szentenciák is. A továbbiakban külön kell választani a szólás-, illetve közmondástextus fogalmát, ugyanis eltérő módon alkotnak halmazt.

2.1. A többelemű szólástextusok elemeinek felépítését, kapcsolódását tekintetbe véve találunk kapcsolatos (1+2); következményes (1→2); ma-

gyarázó (1←2); ellentétes (1→←2) típusúakat; de igen gyakori az erősítő, fokozó szerepben egymás mellett álló két textus.

Kapcsolatos (fokozó szándékkal): „*untató leveleimet csak siketségre vérszi és fül mellől bocsátja*” ÖL 132; kötőszó nélkül: „*Maga mikor az bizonyítára jutnak, csak füstben mégyen csevegések, reteszt vét pattantyújok*” ÖL 20.

Következményes: „*Azért bizony megindítom az ördögöt benned, és levonszom csel-csapástokrúl az álorcát*” ÖL 94.

Magyarázó: „*a' mi kút-fejünket bátran zavarja, a' mi örökségünket torkunk-verve bírja*” K 90.

Ellentétes: „*miképpen hamar gyarapodot az ő Tudománya; és most, mint új szita szegen fűg: de végre, pad- alatt lészen helye*” K 137.

A kisszámú három-, illetve négyelemű szólástextus elemzését az nehezíti meg, hogy bennük olyan proverbiumelemek jelennek meg, amelyeknek képanyaga, szemantikai struktúrája Pázmány kora óta közmondássá formálódott. Ezeket tehát nem tudjuk egyértelműen típusba sorolni.

2.2. A közmondástextusoknál igen gyakori a többelemű (halmozott) forma. A textus elemei fokozzák, erősítik, nyomatékosítják a szerző ítéletét, gondolatát, ezért ezek főleg rokon értelmű, de nem feltétlenül azonos forrású elemek. A népi proverbium mellé gyakran helyez saját alkotású – feltételezhetően erasmusi ihletésű kifejezést; pl.: „*nem mind arany, ami fénylik, bár meghiggye minden ember, hogy **nem** mind szent, aki papságot visel*” ÖL 93.

Pázmány közmondástextusaiban nem találunk olyan jelentősebb stílus-törést, mint amilyent többek között Heltai Gáspár heterogén provenienciájú textusaiban láthattunk¹³; az ő szentenciái az előbeszédből, a nép nyelvéből valók; pl.: „1) *mert az alma nem esik messze fájátúl*, 2) *a bagolynak nincsenek sólyom fiai*; 3) *hanem amint ember embert, barom barmot nemz*; 4) *úgy a jó atyák nevelnek jó fiakat*” Pr. 83; saját alkotású szentenciáját (4-es számú) is az előzőek stílusához igazítja.

2.3. Pázmány korában a latin szentenciák eredetiben való idézése egyrészt tekintélyelven alapul, másrészt az írásbeli műveltség természetes velejárója. Az író sajátjának érzi a latin szöveget, elsőként ezt idézi, utalva a mondás idegen eredetére, majd a magyar népnyelvi megfelelőt, vagy ennek híján saját fordítását adja; pl.: „*Igazán monda az poéta: Furor arma ministrat; az megdühült harag akárhonis fegyvert talál*” Pr. 30.

Rendhagyó szerkezetű közmondás keletkezett Pázmány nyelvi bravúrja nyomán, amikor latin elő- és magyar utótagból kerül ki a bölcsesség: „*meggondolván Hunnius, hogy, Ubi non est, ot ne keresd; és hogy...*” K 171.

3.2. Strukturális, szerkezeti vizsgálatok

3.2.1. A szemantikai struktúra

A proverbiumokon belül alapvető különbség van az egyenes és az áttételes (átvitt) szemantikájú egységek között.

Az első csoportban a proverbium lexémái megtartják eredeti jelentésüket, de ki is egészülnek valamilyen új információval. A szólások és közmondások között nem jelentős ez a csoport (ellentétben pl. a szóláshasonlatokkal). A szólásoknál Pázmány a puszta információt kiegészíti valamilyen aktuális tartalommal.

A szó szerint értendő közmondások tartalma egyértelmű közlés, figyelemztetés, tapasztalat rögzítése. Például: „*gyakran olyan a szolga, minémű az úr*” Pr. 133; „*harag nem tészén igaz törvényt*” Pr. 220.

Az áttételes (átvitt) szemantikájú proverbiumok sokszínűek és változatosak abban a tekintetben, hogy csak részben, vagy pedig teljesen új jelentést hordoznak.

A részben új jelentésű proverbium tartalmaz olyan lexémát, amely eredeti jelentésében szerepel, mellette pedig konnotatív jelentésű rész is szerepel; pl.: „*hevet és hideget fújnak azon egy nyelvekkel*” K 181 – az *egyzon nyelv* ‘száj’ szerkezet jelentése *hevet és hideget* ellentétes értelmű, ez adja meg a szólás jelentésének a kulcsát.

A közmondásoknál vagy egy mondatrész, vagy egy mondategység szerepelhet eredeti jelentésben. Például: „*szép szónak szárnya nem szegik*” ÖL 148 – itt a *szép szó* (‘megnyerő, illedelmes beszéd’) megmarad eredeti jelentésben, a *szárnya nem szegik* szerkezet viszont átvitt jelentésben így értelmezhető: ‘eléri a célját’.

A teljesen új jelentést hordozó proverbiumok – ide tartoznak az úgynevezett tulajdonképpeni szólások¹⁴ – túlnyomó többségét képezik Pázmány Péter szólásanyagának. Ezekben a lexémák egyikének sem maradt meg a lexikológiai jelentése, hanem szemantikailag új alakulatok. Például: „*amely orca egyszer bocskor-bőrré let*” K 265 ‘szégyentelen, szemérem nélküli’; a közmondások közül: „*triumfussal tombolnak, mintha mind az diófáig övék volna*” P 390 – ‘elbízta magát’.

3.2.2. A szemiotikai struktúra

A proverbiumkutatók hangsúlyozzák a szólások, közmondások jelszerűségét¹⁵, s a többi művészi folklóralkotásokhoz hasonlóan a másodlagos (modelláló) szemiotikai rendszerek közé sorolják. A nyelvi információkon kívül ideológiai, etikai, esztétikai, gnoszológiai értékeket hordoznak. A közmondások ezt a másodlagos nyelvi rendszerbeli funkciót a gondolati tartalom, az ideológiai jellegű információ továbbítására koncentrálják, a szólások viszont inkább esztétikai élményt nyújtanak.

A szemiotikai struktúra feltárásakor a proverbiumban meg kell határozni a releváns információkat hordozó elemeket, a struktúra *releváns* vagy *magelemeit*, amelyek elválaszthatók a *formai elemektől*, amelyek kevésbé konstans nyelvi összetevők, variálódhatnak, szintagmatikai háttér-funkciójuk azonban igen fontos, a textus kapcsolódását biztosítják.

O. Nagy Gábor a proverbium első állandó főnévi elemét tekinti releváns elemnek, ezt ő *vezérszónak* nevezi. Az általunk magelemnek nevezett rész és a proverbium vezérszava nem azonosítható, pontosabban a proverbiumok magelemei magukba foglalják a vezérszóval kifejezett elemeket, de nem korlátozhatók erre.

A releváns elem meghatározásakor hasznos összevetni a korpuszban fellelt variánsokat, valamint elvégezni a *diakron összehasonlítást* is. A ma használatos közmondás: „*Más szemében a szálkát is meglátja (észreveszi), (a magáéban a gerendát sem)*” (ONG sz/607) ellentétezése Pázmány kora után alakulhatott ki, hiszen ekkor még nyoma sincs a szinkron anyagban. Pl. „*ha szemekből kidölyyedett gerendájokat meglektenék az prédikátorok, bizony csínnyábban piszkálnának az papok szemetében*” ÖL 108; „*Bizony, ha a magok gerendáját láthatnák, megtapasztalnák, hogy...*” ÖL 119; „*gerendát talál szemében, csak vethesse ki*” K 246.

Releváns elemként jelen van a *gerenda*, valamely látást, tapintást jelentő ige, két esetben már a *szem* szó is, viszont a *szálka* hiányzik a Pázmány-féle adatokból. Ez azért is érdekes, mert Baranyai Decsi gyűjteményében már megtalálható, sőt korábbi szerzőknél (pl. Bornemisza Péter) is megjelenik a következő formában: „*Mert mindannyian mutogattyuc az szálkát, es az gerendat nem lattyc*” (Bornemisza: **Ördögi kísértetek** 144).

Az alapellentét egyik pólusa tehát Pázmánynál hiányzik, ő más jelzőket, cselekvés-igéket helyez a szituációba. Ez a jelenség következhetett a szentencia idegen nyelvűségéből, amelyet a szerző megkísérelt magyarul parafrázálni s az aktuális helyzetnek szentelni, de elképzelhető az is, hogy a nép ajkáról nem teljes formában regisztrált proverbiumról van szó.

A releváns vagy magelem köré olyan kiegészítő információk sorakoznak fel, amelyek fontos adalékai a szólásnak, de kötöttségük kevésbé szigorú, s koronként változhatnak. Pl.: a mai „*két szék közt a pad alá esik*” (ONG sz/437) Pázmány korában annyiban volt más, hogy *pad* helyett a *föld* jelentette a lentség képzetét, s a *marad* igével (K 173), így a magelem a névutóval ellátott *két szék* volt korábban, és maradt máig is.

A proverbiumok kategóriáinak jellemzésekor R. Molnár Emma¹⁶ kiemeli a szótári formával szemben a parole szintjén realizálódó alkalmazott változatot, használati formát. A parömiológiai szakirodalomban számos tanulmány részletezi a proverbiumok változékonyságát, az ebből eredő stilisztikai lehetőségeket.

Pázmány alkotó módon bánt nyelvi eszköztárunk e kész egységeivel, jelentős részét újraalkotta, már azzal is, ahogyan az egyéni, konkrét kontextusba szintaktikailag beépítette. A szólások és közmondások mint a keletkezés szintjén kollektív „termékek” a szövegbe beépülve önálló életre kelnek, megtelnek szubjektív tartalommal, szerkezetük is gyakran kitágul. Például: „*Luther-is addig hánnya a cselet, hogy csávába esik*” K 166; vagy: „*az ti nyakatokban kell fordítanunk az néküink készített párlúgot*” ÖL 13 – ma több szólásunk is tartalmazza a *lúg* és a *nyak* szavakat (pl.: ONG: „*Csípi a lúg a nyakát*” 1/884), mind más szerkezettel és tartalommal.

A közismert szólások releváns elemeit néhány esetben aktualizálja a szerző; pl.: „**Melanchton** *sem esik messze fájátul*” K 232; – itt nem mást, mint a vezérszót (*alma*) cseréli fel egy korabeli személynévvel. Megjegyzendő, hogy prédikációinak egy más helyén (Pr. 83) a teljes szólást is használja.

Az aktualizálás és a gúny érdekében új elemmel egészíti ki a szólástextust. „*Ha Alvincziba szerezcent szappanozok is, mikor az igazat eleiben rakogatom,*” ÖL 8.

Szövegeiben tartalmazul a szólás virtuálisan jelen levő tárgya, határozója; pl.; „*a Sacramentáriusokat-is azon bordában szótték.*” K 218 (vö.: ONG: „*Egy bordában szótték (őket)*” b/1054; „*Szédelgő lelket bocsát közikbe, hogy magok essenek a verembe mellyet másnak ástanak*” K 272 (vö.: ONG: „*Aki másnak vermet ás, maga esik bele.*” v/369; „*csorba nem esik a magyar írásban* Pr. 26 (vö.: ONG: „*Csorba esik vmin.*” cs/380).

A mára már elhalványult igei cselekvés e korban megtalálható: „*csöbörből vederbe hág*” K 171 (vö.: ONG: „*Cseberből vederbe (esik v. cseppen)*” cs/74).

3.2.3. A képi felépítés

Az átvitt jelentésű proverbiumok metaforikus kifejezéseket tartalmaznak, értelmük csak egy másik fogalmi rendszerbe áttéve kapja meg valóságértékét.

A proverbiumok legnagyobb része tartalmaz valamilyen többé-kevésbé elhomályosult nyelvi képet. Ez a kép a proverbium szóelemeinek egyszeri kapcsolatából származik. Mutassunk be néhány tipikusát!

„*csávába esik*” K 166

anyag → minőség, állapot

csáva → ‘baj’

„*drágán árulja az medvebőrt, maga az medvéjét sem látta*” ÖL 148

tárgy → elvont dolog

medvebőr → ‘eredmény, siker’

„konkolyt hinteget a jó Búza-közzé” K 250

növény → elvont dolog

konkoly → ‘ellenségeskedés, viszály’

Pázmány frazémái közül soknak ma már nem találjuk nyomát a gyűjteményekben; pl.: „*üszögében volt*” ‘előkészületben’; „*füstje sincs valaminek*” ‘nyoma sincs’; „*nyughatatlanodik valakiben a vadhús*”; „*törökkel bélelt a szíve*” stb. Ez utóbbi asszociációval Pázmány a korban igen kedvelt határozós szerkezetsort gyarapította újabb szemléletes példával; vö.: *nyúlal bélelt* ‘gyáva’; *rókával bélelt* ‘ravasz’; *széllel bélelt* ‘megbízhatatlan’.

Eldönthetetlennek tűnik, hogy képalkotásai között melyeknél játszott szerepet a konkrét proverbium, és mikor alkotott meg egy sajátos pázmányi metaforát valamely nyelvi emlék hatására. Például: „*sem valami kákából szőtt paissal óltalmazzuk igyünköt*” K 89 – sem Erdélyi, sem Margalits gyűjteményében nincsen nyoma, O. Nagy Gábornál egy hasonló jelentésű található: „*Sohasem lesz kákából oszlop.*” k/34.

3.2.4. A nyelvi szerkezet

Már a szólás- és közmondástextus szintagmatikus kötődésének vizsgálatánál utaltunk a két proverbiumműfaj eltérő klisétipusára. Ez a különbség determinálja a frazéma nyelvi anyagbeli megvalósulását is.

a) A szólások nyelvi szerkezete

A szólástextus szintagmatikus kötődése sokrétű lehet, ami abból ered, hogy a szólás részleges klisé, nyitott szerkezetű forma. Ritkán terjed a bővített mondatnyi terjedelmen túl. E szempontból is többféleképpen csoportosítják, R. Molnár Emma¹⁷ megkülönböztet szólásszintagmákat és szólásmondatokat, Juhász József¹⁸ a mondat értékű konstrukciókat sorolja be a szóláskategóriába. O. Nagy Gábor az igés szerkezeteket tartja a legfrekvensebbeknek, amelyek alakilag beilleszkednek a mondatba.

Hadrovics László¹⁹ történeti frazeológiai áttekintésében külön tárgyalja a szókapcsolatok és a mondatok és mondatrészlegek frazeológiáját.

Pázmány szövegeiben jónéhány olyan képszerű szólásszintagma jelentkezik, amelynek teljes értelmét, a diakron sorban való megjelölését csak átfogó történeti vizsgálattal lehetne kideríteni. Ezek a – talán *szóláselőzményként* felfogható – frazémák úgy ismerhetők fel a korpuszban, hogy a szerző következetesen azonos kontextusban és igen hasonló jelentésben használja őket. Ezek az ún. szóláselőzmények sok esetben a későbbi korokban teljes szólásmondattá egészültek. Például: „*Ez pedig az nyelves haris, fölöttébb elment az emberség mellől*” P 338; – itt már a jelzős szerkezetben (nyelves + harismadár) megtalálható a szólásként, közmondásként is regisztrált tartalom = ‘beszéde árulja el az embert’.

Szóláskezdeményeknek foghatók fel a *Pázsitjában ~ fűvében megfojt valamit* szerkezetek, nyomuk csak Margalits gyűjteményében fedezhető fel, mégpedig *Csírájában fojtsd meg a rosszat* alakban, O. Nagy Gábor a gyakori használat ellenére nem jegyzi fel.

Az **Öt** levélben egyszer fordul elő a *medvebőr* összetétel, a német szólas (Man muß die Bärenhaut nicht verkaufen, ehe der Bär gestochen ist) elnagyolt megfelelőjeként: „*drágán árulja az medvebőrt, maga az medvéjét sem látta*” ÖL 148 – a magyarban: *nem látta*; a németben: *nem ölte meg* (stechen). Ez a mai nyelvhasználatban: „*Előre iszik a medve bőrére*” ONG: m/509.

b) A közmondások nyelvi szerkezete

A közmondások zárt szerkezetű állandósult szókapcsolatok, mondatok; szerkezetük a mondat szerkezeti tagolásának megfelelően lehet tömondat; pl.: „*csusznak ajakad*” ÖL 94 ‘*hazudsz*’ (ez a típus ritkán fordul elő Pázmánynál); bővített mondat: „*Minden botnak végén feje*” K 137; „*Egy fecske tavaszt nem mutat*” K 719.

Az összetett szerkezetűek két vagy több, különböző viszonyban álló szegmentumból állnak. Leggyakoribb közöttük a kétpólusú, ellentétben alapuló oppozicionális szerkezet; pl.: „*Az apró lopók vasban járnak: a nagy lopók arany láncban*” Pr. 179; „*A beszédnek igerenessége jó, s a mankónak horgassa*” K 165; „*Sokszor egy kis felleg nagy esőt szokott vetni*” ÖL 90.

Az ellentétben alapuló oppozicionális szerkezetek – amelyek egyébként a szemiotikai és képi elemzés területéhez is tartoznak – nagyszámú proverbium gerincét képezik. Például:

bizonyos	→←	bizonytalan	K 185
szép cégér	→←	büdös bor	K 919
bor	→←	ecet	K 139
agg ló	→←	poroszká	Pr. 338

A közmondástextusok párhuzamosan elhelyezett halmozása stilisztikailag egyenértékű az alaki erősítéssel – egy információt közöl, de azt többféleképpen. Például: „*nem lehet a rózsá tövis nélkül, a méz sonkoly nélkül, a búza polyva nélkül, a bor söprű nélkül, sőt az arany sem terem föld nélkül.*” Pr. 34. Érdemes elemezni a halmozott textusok egymáshoz való viszonyát, hogyan állítja őket fokozódó, erősödő hatásúvá. Ennek érdekében saját alkotású szentenciáit is felhasználja, amelyekben gyakran találunk erőteljes bibliai képet. Pl.: „*aki miben vétke, abban büntetődik. A prédából gyűjtött, prédára kél. Aki Nábot szőlejét erővel bírja, a Nábot szőlejében nyálják az ebek vérét.*” Pr. 212. A zárószentencia ismétlésre épülő metaforája egy rendkívül mély tartalmat villant fel a bibliai történet által.

Hasonló bibliai utalásokat minden Pázmány-műfajban találunk, ezekkel olyan univerzális emberi és emberiségtörténeti mozzanatok tár elének egy képpel, hasonlattal, amit sem körülírás, sem magyarázat nem érhet el. Ezek a bibliai szólások nem találhatók meg maradéktalanul a mai nyelvben; Margalits gyűjteménye még sokat feljegyzett közülük.

Pázmány egyetlen jelzős szerkezettel idézi fel a bűnbeesés történetét: „**még Adam almája** izi szájában vagyon” K 242; gyakran használja fel a bibliai metaforákat a meggyőzés erejének fokozására; „*az almával a pokol horgát elnyelé*” Pr. 186.

Visszatérve a halmozott proverbiumok használatához, szerzőnknel felmerülhet a kérdés: a meggyőzés eszköze lehetett-e ez, vagy a némileg öncélú, barokkos esztétizálás kifejezője.

A közmondások nyelvi szerkezetét megvizsgálhatjuk a kommunikáció típusa szempontjából is. Mind az egyelemű, mind a többelemű textusok ítéletei lehetnek állítóak; pl.: „*aki lovat vészen, a féket is velle vészi.*” K 213; tagadók: „*semmi újság nincs e földön*” Pr. 22. Az állító és tagadó típusúak egyaránt lehetnek kijelentő: „*nem mind bors; amit az kalmár ebe hullat*” ÖL 90; felszólító: „*addig nyújtózzál míg lepeled ér*” K 163; és kérdő formák: (a korpuszban nem fordult elő.)

A vizsgált anyagban a közmondások gyakran alárendeléses formájúak. Az utalószó-kötőszópárok a tagmondatok előfordulásának sorrendjében: *aki – az; ahol – ott; ami – az; minémű – olyan; (inkább) – hogyan; addig – míg* stb.

2. A szóláshelyzet vizsgálata

2.1. A szóláshelyzet az a beszédhelyzet vagy kontextus, amelyben a frazéma (akármely proverbiumtípus) megjelenik. Egy proverbium formája, jelentése, funkciója csak az adott szövegbe való beépülésének egészét vizsgálva válik teljessé.

A textust övező szöveggörnyezetben megjelenhetnek mind a jelölt helyzetnek, mind pedig a proverbiális, jelölő helyzetnek az elemei.

2.1.1. A következőkben a szóláshelyzet azon strukturált elemeit tekintjük át, amelyek zárt, ismétlődő alakulatok; vagy az *előkontextusban*, vagy az *utókontextusban* fordulnak elő.

a) Műfaji megnevezés.

A proverbiumok műfaji megnevezése Pázmány korára sem válik még egyértelművé. Akárcsak a XVI. században, amikor a fellendült proverbiumgyűjtés folytán sokféle elnevezés forgott közkezen, gyakran idegen nyelvű megnevezések; egy századdal később is változatos eszközökkel utal az író arra a beszédhelyzetre, amikor a különböző stilisztikumhordozó kifejezésformák közül a proverbiálisat választja.

Fontos megfigyelnünk azt is, hogy a szerző hogyan viszonyul az alkalmazott frazémához: minek nevezi, hivatkozik-e a „mondás” bejáródott voltára, ismertségére, emlegeti-e a régi bölcsesket, utal-e a frazéma forráshelyére; stb.

A műfajra történő utalás szempontjából jelentős mértékben elkülönül egymástól a szólások és a közmondások kategóriája. Ennek magyarázatát szintén a proverbiumtípusok eltérő szintagmatikus kapcsolódásában kell keresnünk: a szólást sajátjának érzi, s ahogyan a szavakat, beépíti szövegébe; ellentétben a közmondásokkal, amelyeknek terjedelmesebb, zártabb felépítésű textusa gyanút ébreszthet a szerzőség kérdését illetően.

Pázmány természetesen nem azért utal az idézett bölcsre, „régí példabeszéd”-re, mert nem érzi sajátjának a proverbiumot, – hiszen e korban még nem tettek lényegi különbséget egyéni alkotás és a köz által elfogadott kifejezésforma között – e hivatkozással még inkább nyomatékosít, felkelti a figyelmet a bölcs és magvas mondás megőrzésére.

Az a különbség, hogy a szólásokat nem vezetik be utalással, a közmondások viszont változatos kontextusban szerepelnek, természetesen csak a mai műfaji csoportosítás szempontjából létező és mérvadó relevancia.

A vizsgált korpuszban a következő műfaji megnevezéseket találjuk:

példabeszéd: pl. Pr. 343; Pr. 114

közmondás: pl. Pr. 115

közbeszéd: pl. ÖL 125

közpélda: pl. Pr. 133

mondás: pl. K 269

igazmondás: p.: Pr. 180

aggszó: pl. Pr. 184, ÖL 148

A műfaji megnevezések sorában különleges helyet foglal el az aggszó összetétel. Pázmánynál ez a latin *veriverbium* szó (‘igazmondás’) fordítása, ezzel a kijelentés igazságtartalma mellett utal régóta használatos voltára is; pl.: „*agg szó szerént egyféle állatnak sem jó az első kölyke*” ÖL 148. Barótinál²⁰ a kétféle minőség szembe van állítva: „*Agg szó, de igaz*” Ugyanakkor az *aggszó* összetétel a kor nyelvhasználatában ‘fecseges, híresztelés’ jelentésben is él; pl.: „*Meleg kávé mellett ag szót kovácsollyunk*” (NySz.).

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a műfajmegnevezések jelzőit sem, ezek ugyanis éppen a proverbiumok általános jellemzőit fedik fel: *régí példabeszéd, nagy mondás, igaz mondás* stb.

A műfaji utalások főként az előkontextusban találhatók, ugyanez a pozíció érvényes a műfaji megnevezés nélküli pusztá idéző szerkezetekre is.

Figyeljük meg ezeket az idéző szerkezeteket!

A bibliai témájú, eredetű vagy arra utaló frazémák idéző szerkezetében gyakori a *mond* ige: „*Isten is azt mondja, hogy...*” Az idéző szerkezetben

előforduló más igék: *megszólal, felel, ír, írva hagy, parancsol, jelenti* stb. Például: „*Erre nézve a pogány bölcs azt írja, hogy...*” Pr. 229; „*amit Seneca írva hagyott, hogy...*” Pr. 209. Valamilyen körülírás is helyettesítheti a verbális tevékenységet kifejező igét; pl.: „*Krisztus parancsolatja és az igazság rendelése szerint...*” Pr. 208.

Ritkán fordul elő, hogy az előkontextusban mind a minősített műfaji meghatározás, mind pedig az idéző szerkezet megtalálható. Például: „*Nagy mondás ez, de Szent Dávid szava, ki magáruul bátran mondotta, hogy...*” Pr. 184. Pázmánynál e két jelenség egybe is olvadhat: „*Azt pedig régi példabeszédnek mondja Ezekiel próféta, hogy...*” Pr. 85.

b) Használati gyakoriságra való utalás

Pázmány a leírt bölcsesség, igazság közkeletű jellegét is hangsúlyozza, ezáltal nyomatékosítja mondanivalójának igazságtartalmát. Pl.: „*A mi magyarink szokták mondani, hogy...*” ÖL 107; „*Közbeszéddé vált immár; hogy...*” ÖL 125; „*Hogy pedig készületlen, és (amint szokták mondani) mosdailan kézzel ne nyúllyunk a dologhoz*” K IV.

c) Korábbi használó(k)ra való utalás

A híres szentenciák szerzőit, kútforrásait illetően Pázmány már igazán gazdag előzményekre építhet, a XVI. században felébredt érdeklődés nyomán jelentős adagium-gyűjtemények jelennek meg. Mégis megfigyelhető, hogy sok esetben szükségesnek érzi a szentencia forrását tisztázni, s nála már a *régi bölcs*ek említése – a megelőző század íróihoz hasonlítva – kisebb számban fordul elő, ehelyett konkrét neveket mond; pl.: *Salamon, Szent Péter, Szent Pál, Szent Dávid, Szent Gergely, Aranyszájú Szent János, Ezekiel próféta, Seneca, Cato, Platón, Eratosztenész; gyakran utal magára Krisztusra, Istenre vagy a szentírásra.*

Helyenként a konkrét név hiányában a *pogány bölcs, régi poéták, világ bölcs*ei, a *bölcs, a poéta*, vagy egyszerűen a *deák*ok szavaira hivatkozik, ez utóbbi esetben a kontextusból Platón tanítványaira lehet következtetni. Az idézett személyek egyben a *véleményvezér* szerepét töltik be a proverbiumot bevezető szövegrészben. A bölcs mondás tekintélyét nyomatékosítja a *főember* említése, csak elenyésző példában fordul elő véleményvezérként egyszerű hétköznapi ember, mint pl.: „*Ez ám, amint régen a szegény Oláh mondott...*” K 171.

2.1.2. A valósághelyzet szabad, kötetlenebb elemei

A szóláshelyzet szabad elemei úgyszintén kötődnek a szólástextushoz, valamilyen vonatkozásban bővítik, módosítják jelentését; véleménykialakító, befolyásoló szerepük is lehet. Lazábban kapcsolódnak a textushoz, mint pl. a műfaji megnevezés, amely többnyire az előkontextusban helyezkedik el, és meghatározott szórendje van.

a) A használó viszonyulását kifejező elemek

Noha kétségtelen, hogy Pázmányban erőteljesen élt a hajlandóság a szentenciózus kifejezésmód alkalmazására²¹, ez is a moralizáló célzatnak volt alávetve. Pázmány minden szólása mögött ott van egyéni véleménye, hiszen céljainak megfelelően válogatja őket össze, még a klisészerű szentenciákat is szubjektív megjegyzései közepette vezeti be. Megállapítható, hogy ilyen elemek nemcsak a közmondások, hanem a szólások kontextusában is előfordulnak.

b) A szólás érvényének igazolása, tagadása

Amennyiben Pázmány véleménye megegyezik a mindenkori használók mondanivalójával, nyomatékosítva tudatja ezt az olvasóval; pl.: „*igaz lévén a bölcs mondása*”; „*Bizonyos, hogy...*”; „*Mert igazán írja Salamon, hogy...*”; „*mert igaz a közmondás...*”; „*nem heában mondták a Régiek, hogy...*”; „*Nem ok nélkül mondták a régiek, hogy...*”.

Egyedülálló példa a vizsgált korpuszban az a szóláshelyzet, melynek előkontextusában a szerző tartózkodva fogadja el a bölcs gondolatát: „*Ha igaz, amit a pogány bölcs írva hagyott, ...*” Pr. 234.

Az előkontextusbeli kötetlen elem kifejezheti a szólás aktualitását is; pl.: „*Erre nézve a pogány bölcs azt írja, hogy...*” Pr. 229. Rendkívül nagy számban fordul elő az ezért, ennek okáért szavakkal bevezetett aktualizáló rész.

A szerző proverbiumok iránti fogékonyságát jelzik azok a szöveghelyek, amelyekben nemcsak alkalmazza, esetleg adaptálja, hanem részletesen megmagyarázza a szólás alkalmazhatóságának körülményeit, a használókat. Például: „*Végezetre; mind a Deákok, mind egyéb Nemzetek, akkor mongyák valakiről, hogy nem tudgyák ha Fehér-e vagy Fekete: mikor oly személyről szólnak, mellyet semmire böcsülnek, mellyel semmit sem gondolnak*” K 220.

c) Címzettre utalás

A címzettre utaló elemek a konatív funkció megjelenésével mutathatók ki. Noha a címzett mindig a hallgató, illetve az olvasó, Pázmány külön nem nevezi meg őket az előkontextusban. Főleg többes szám 3. személyben vezeti be a proverbiumot, saját személyét is beleértve a bölcsesség, a moralizáló célzás érvényességének körébe; pl.: „*Azért naponként látjuk, hogy...*” Pr. 212. Csak az indulatokkal telítettebb, gúnyos, szarkasztikus szövegtípusokban (pl. az **Öt levél**) találunk egyes szám 1. személyű megnyilvánulást: „*Azt is megmutatom, hogy csomót keresnek az Atyafiak az kákán*” ÖL 63.

d) A szóláshelyzetre vonatkozó parafrázáló összefoglalás

A textusvizsgálatnál már bemutattuk a halmazott és gyakran szinonim jelentésű szólásokat. Láttuk, hogy összegzésül Pázmány gyakran a saját íté-

letét is szentenciába foglalta. Nos ezeket a sajátosan pázmányi parafrázáló konklúziókat csak nagy körültekintéssel lehet elválasztani a voltaképpen proverbiumoktól²². Mindemellett találunk nála számos olyan parafrázáló összefoglalást az utókontextusban, amelynek pusztán az a szerepe, hogy megvilágítsa, kifejtse vagy indokolja az idézett szólást. E magyarázatszerű megjegyzések jóval kisebb számban fordulnak elő, mint a halmozott proverbiumok. Pl.: „*Azért ha varga, feljebb ne szóljon az kaptánál. Mert ugyanis nem néki kezdették.*” ÖL 19; „*azt mongya Sz. Pál; hogy Kicsiny kovász, az egész tésztát megveszti. Ezzel jelentvén, hogy egy kis tévelygés, mind ízít, mind szépségét el-veszti a Hitnek.*” K 84.

e) Az elő- és utókontextusban, illetve a textusba beékelődve a fentiekén kívül előfordulnak olyan sajátos utalások, amelyek a frazéma felidézésével vannak kapcsolatban. Ezek főleg rövid, betoldásszerű elemek, valamilyen információt hodoznak, vagy a konnexitás eszközeként bekapcsolják a szó-láshelyzetet a tágabb szöveggörnyezetbe. Ilyen a gyakran közbeékelte *úgy-mond*, az előkontextusbeli *mert igazán, amint, azért, végezetre, egyszóval, midőn, mert miképpen*; stb.

3. A szóláshasonlatok vizsgálata

Műfaji besorolásuk nem egyöntetű a szakirodalomban. Voigt Vilmos²³ a proverbiumok előzményei közé sorolja az ún. „egyszerű” hasonlatokkal együtt; O. Nagy Gábor²⁴ az összetett alakú szólásokhoz csoportosítja; R. Molnár Emma²⁵ a hiányos szerkezetű összetett szólásmondatok között említi.

A szóláshasonlatok kéttagú kifejezések: az első tag ige vagy melléknév, ritkábban egész szerkezet, a másik tag rendszerint *mint* kötőszóval bevezetett csonka módhatározói hasonlító mellékmondat. Pázmánynál e proverbiumtípus nemcsak a nyomósítás és a fokozás eszköze, hanem újabb lehetőség arra, hogy a hasonlítandó fogalmat, jelenséget szemléletes, eredeti, esetenként bizarr asszociációba helyezze. E törekvéséből ered, hogy olyan szóláshasonlatokat alkalmaz, amelyek nem találhatók meg az utóbbi idők gyűjteményeiben, ám „egyszerű” hasonlatnak mégsem nevezhetők, mert kész népnyelvi analógiákra épülnek; pl.: „*rázom, mint az disznó az bársonyt*” Pr. 227; „*Tolyonganak, mint az esztrengára hajtott juhok*” K 353.

A szóláshasonlatok összetevői szövegbe épülve nem szakadnak el egymástól, a hasonlító mellékmondat követheti a főmondatot, de lehet elől is. Például: „*úgy illyenek hozzá, mint az aranyas kantár az számár fejéhez*” ÖL 20; „*de itt bezzeg, mint az tökben esett egér, nem tudok vala hová lenni*” ÖL 90.

Akárcsak az előbbi proverbiumtextusoknál láttuk, itt is találunk halmozott textusú szöveghelyet. A textusok szinonim jelentésűek, erősítik, hang-

súlyozzák a mondanivalót; pl.: „*mint az vak eb az árkot, mint az Gál ebe az medvét, úgy kerülöm az igazságot*” P 227.

Különösen érdekesek azok a szóláshasonlatok, amelyeknek háttérben tágabb körű művelődéstörténeti esemény, emberi szokás, népi hagyomány áll: Ilyen pl.: „*halálíg azokat ohajtják, mint az zsidók az Aegyptom hagymáját*” ÖL 52; „*Értesz te ehhez, mint az bagoly az Ave Mariához*” ÖL 19; „*Csak magoknak, mint egy özvegy ürgék*” K 719.

Szerkezetüket, logikai felépítésüket tekintve itt is találunk „előzményszerű” proverbiumot, ahol csupán egy-egy tipikus kép árulja el a kapcsolatot a Pázmány-mondat és a később kialakuló forma között. Az **Öt** levélben igen gyakran vesz a nép életéből képeket, egy ilyen idillt használ fel hasonlatában: „*nagyobb csuda, ha egyszer eszterhára száll az lúd, hogysen ha napestig ott sétál az kakas*” ÖL 108. Leegyszerűsödve megtaláljuk a szóláshasonlatot O. Nagy Gábornál is: „*Oly csoda, mint a lúd az eszterhéjon ('háztetőn').*” 1/447.

Más esetben szabadon bánik a szóláshasonlat formájával, átalakítja kijelentését: „*oly véltet[‘ritkán’] találtatik, kikben szikrája volna a Tekelletes életnek, mely ritka szokott lenni a fekete hattyú*” K 242. (vö. ONG: „*Ritka, mint a fekete hattyú*” h/460).

III. Összegzés

Pázmány Péter írói nyelvhasználatának kétségtől egyike erőssége a gazdag frazeológiai örökség, amelynek nagy részét a bihari anyanyelvjárásból hozta magával.

Proverbiumainak szemantikai, képi vizsgálatokor láthattuk, hogy szemléletében mindvégig közel marad a korabeli befogadó nyelvi világához, hasonlatai, képei érthetőek, és mégis frissek, a mai napig időállóak.

Írásművészetében egyszerre érvényesül több elv: a nyelvet elsődlegesen az erkölcsi-etikai nevelő cél szolgálatába állítja; minden színes történet, hangulatos leírás a meggyőzés, a tanítás eszköze; eközben pompás életképek, jellemrajzok kerülnek ki tolla alól, a korabeli környezet tárgyai, jelenségei, a mindenkor ember összes gyarlóságával. Már-már naturalisztikusnak mondható történetek elevenednek meg; s meggyőződünk róla, hogy a didaktikai célon túl szüntelenül ott munkál a dekorativitásra törekvés, az „unalomtól távoztatás” célja.

Proverbiumanyagának sokszínűsége, variánsgazdagsága is ezt a törekvést erősíti. Ezt az anyagot a szövegegész felől érdemes megközelíteni, a szerző ugyanis alkotó módon építi be szövegeibe e többé-kevésbé zárt lexikológiai egységeket. A kontextuális vizsgálat során nyelvi, nyelvhasználati tulajdonságaik, stíluserejük és szemiotikai értékrendjük is teljesebb képet nyújt.

Jegyzetek

- ¹ Rónay György, Pázmány Péter válogatott írásai, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1957, 301.
- ² Sik Sándor, Pázmány az ember és az író. Budapest, Szent István Társulat kiadása, 1939
- ³ Im. 333.
- ⁴ Uo., 334.
- ⁵ R. Molnár Emma, Az idiómák nyelvi természete és stiláris lehetőségei = Hol tart ma a stilisztika? Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 184.
- ⁶ Rajsli Ilona, Az elbeszélő prózastílus nyelvi alapjai a XVI. századi magyar szépprózában. Szeged, 1994, 48.
- ⁷ O. Nagy Gábor, A magyar frazeológiai kutatások története. NyitódÉrt., 1977, 13.
- ⁸ Farkas Ferenc, Szókészlettan = Magyar nyelv a tanítóképző főiskolák részére. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987, 211.
- ⁹ Vöő. Gabriella, Igaz ember igazat szól. Bucuresti, 1989, 25.
- ¹⁰ Erdélyi János, Magyar közmondások könyve. Pest, 1851
- ¹¹ Margalits Ede, Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Budapest (1897), Az Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata, 1990
- ¹² O. Nagy Gábor, Magyar szólások és közmondások. Budapest, Gondolat, 1982
- ¹³ Rajsli, im., 86.
- ¹⁴ R. Molnár Emma, im., 205.
- ¹⁵ Vö. Szemerkényi Ágnes, A szólások szemiotikai analízise = Jel és közösség. Budapest, 1975 és Vöő., im.
- ¹⁶ R. Molnár Emma, im., 185.
- ¹⁷ Im., 190.
- ¹⁸ Juhász József, A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína = Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 1980, 79-97.
- ¹⁹ Hadrovics László, Magyar frazeológia. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995, 114.
- ²⁰ Baróti Szabó Dávid, A magyarság virági. Komárom, 1803, 413.
- ²¹ Bitskey István, Humanista erudíció és barokk világkép, Pázmány Péter prédikációi. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 146.
- ²² Erről részletesen a szólástextus feldolgozásában volt szó.
- ²³ Voigt Vilmos, Kisepeikai prózaműfajok = A magyar folklór. Budapest, Gondolat Kiadó, 1979, 286.
- ²⁴ O. Nagy Gábor, im., 13.
- ²⁵ R. Molnár Emma, im., 199.

Mutatvány a szólásszótárból

A szólások forrásának rövidítése, adatai, a szólásgyűjtemények adatai, valamint az egyéb rövidítések feloldása:

- Pr.: Pázmány Péter prédikációi. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1987
- ÖL: Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél (1613). Budapest, Európa Kiadó, 1984
- K: Igazságra vezérlő kalauz (1637-es kiadás). Pozsony, 1-333. oldal – hasonmás
- P: Pázmány Péter művei (Remekírók-sorozat). Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1983
- S: Sajátosan Pázmány-frazéma, az áttekintett gyűjteményekben nem említik
- S (Lat.): Feltételezhetően latinból átvett frazéma
- E: Erdélyi János: Magyar közmondások könyve. Pest, 1851
- Marg: Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Budapest, 1896 (Reprint-kiadás)
- ONG: O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982

NySz: Magyar Nyelvtörténeti Szótár I-III., Szerk.: Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Budapest, 1890-1893. Itt fellelhető Pázmány-szólás. Tájékozódás céljából az adatban utalunk az ismertebb Pázmány-művek forráshelyére is, közvetlenül a NySz. rövidítés előtt: KT: Kempis Tamásnak a Krisztus követéséről írt négy könyve, 1604; Luth. V.: Lutheristák Vezetője, Bécs, 1627)

Sík: Sík Sándor monográfiájából eredő adat (Sík Sándor: Pázmány az ember és az író. Budapest, Szent István Társulat kiadása, 1939)

káka

251. ONG. „Kákán is csomót keres” = ‘folyton akadékoskodik’ k/33
„Azt is megmutatom, hogy csomót keresnek az Atyafiak az kákán, mikor Eugéniust hit-segésről vádolják.” ÖL 63

252.? ONG: „Sohasem lesz kákából oszlop.” = ‘hitvány anyagból nem készíthetünk tartós holmit’ k/34

„... sem valami kákából szőtt paissal óltalmazzuk igyünket” K 89

kalafinta

253. ONG: „Kalafintát hány” = ‘ravaszkodik, ügyeskedik’ k/94

„Balduinus csuda, mint hánnya itt a kalafintát” Luth. V. NySz./cs
(NySz.: kalafinta: ‘csalás, álnokság, rászedés’)

kalmár

254. ONG: „Nem mind bors, amit a kalmár ebe hullat” k/136

„Látom én, úgymond, hogy nem mind bors, amit az kalmár ebe hullat.” ÖL 90

kapa

255. ONG: „Kapának kapa, ásonak ásó az igazi neve” = ‘különbséget kell tenni a dolgok között’ k/224

„az kaptát kapának, az fűrút fűrúnak híjuk” ÖL 18

kapta

256. ONG: „Egy kaptára üt” = ‘egyformán ítél meg’ k/271

Pázmány más jelentésben használja a szólást, már a jelzők (*új különb* ‘különböző’) is ezt mutatják.

„ki-ki közüllök, maga tulajdon tetszését, hol egy kaptára vonta, hol más formára ütötte” K 270 = ‘eltérő, más formát ad vminek’

„semmben meg nem csáválta, új kaptára sem vonta az apostoli tanítást” ÖL 129-30. = ‘újítást vezet be’

„sok különb kaptára vonyatott” ÖL 58

kapzsi

257. An. „Az egyházi jövedelmeket az régi jámborok adománya, testamentuma és átka-ellen kapsira vetik s kardra osztják” K

NySz./o (TESz.: a *kapzsi* szó egyik jelentése: ‘zsákmány, szabadon elvihető anyagi érték’)

kasza

258. ONG.: „Fordítja a kaszát” = ‘álláspontot, véleményt változtat’ k/439

„A Lutheristák... meg visszafordítyák a kaszát” K 99

„néha fordítya a kaszát” K 187

„Másutt, fordítya s visszaszegezi kaszáját, és azt írja...” K 278, l. még K 86, K 288

Katus asszony

259. S „Katus asszony nélkül éltek” P 54 = ‘nem nősültek’

„nagy dolog, hogy az férfiak Katus asszony nélkül nem lehetnek” ÖL 98

A PHRASEOLOGICAL STUDY OF PÉTER PÁZMÁNY'S TEXTS

The phraseological study was carried out on a selected corpus of works by Péter Pázmány. The paper analyzes in detail the various types of proverbs (idiomatic expressions, proverbs, similes). The syntagmatic and structural analysis (semantic, semiotic, pictorial, linguistic structure) is followed by a contextual presentation of the situation in which the proverb was used. The formal and stylistic typification of similes falls into a different grouping. The study is followed by a short sample taken from the dictionary of proverbs based on the corpus.

BENCE ERIKA

ÉRTÉK ÉS PUSZTULÁS

Halálképek és -varációk Madách Imre **Az ember tragédiája** című művében

Közlésre elfogadva: 1998. X. 5.

Az 1848 utáni időszakot nevezi – Hegel¹ esztétikájának kulcsszavait kölcsönözve – költőietlen, aheroikus kornak az irodalomtudomány. A poétikus világkép megszűnt az irodalom átfogó alakulástendenciáit, de különösen egyes műfajok, műfajtipusok létformáját módosította. Az eposzi mérték kiiktatásával nemcsak maga az eposz és a balzaci típusú nagyregény műfaja veszítette el léte alapjait, de – heroszi kvalitású főhős hiányában – a klasszikus drámai szerkezetnek sincs létjogosultsága. Szegedy-Maszák Mihály² **Az ember tragédiájának** központi konfliktusalakító tényezőjével azonosítja ezt az egyetemes értékcsökkenést. A kezdetben egymás ellentéteként majd mind inkább egymás hasonmásaiként megnyilatkozó Ádám és Lucifer küzdelmében a romantikus hős bukását látja. Lucifer e felfogás értelmében nem ördöggént vagy ördögi angyalként identifikálódik, hanem bukott romantikus lázadóként, aki eszméinek megsemmisülését – innen az az ismereti előny, amellyel előtte jár – Ádám vesszőfutásánál már korábban átélte. Ugyancsak Szegedy-Maszák³ az, aki **Az ember tragédiájának** sokat vitatott műnemi és műfaji sokszólamúságát a szerző enciklopédikus igényével, Madáchnak azzal az írói szándékával magyarázza, hogy a nemesi-hazafias költészet manírjait kiiktatva az egyetemesség fénykörében jelenítse meg a magyar sorstragédiát. E műfaji értékeléseket azzal a gondolattal egészíthetjük ki, miszerint maga az enciklopédikus igény, az „emberiség-költemény”⁴ létrehozása is anakronisztikus vállalkozás lehet 1848 után, különösen a korszakhatárként⁵ értékelt 1859-60 táján, amikor a széles látószög, a nagy ívű lefutást jelentő cselekményesség mint műfaji sajátosság ellentmond a kor befeléforduló, atomizálódó, kisszerűvé váló, a romantikus lázadás helyett az ész praktikizmusát előtérbe helyező törekvéseinek. Gyárfás Miklós⁶ több kisebb drámai műfaj vonásait, együttható szerkezetét látja ki-

vehetőnek a műben. Az egyiptomit helyzetgyakorlatnak, az athéni színt szatírának tartja. A rómaiban a moralitásjáték illetve az ironikus tragédia vonásait fedezi fel, Konstantinápolyt – Lucifer utasításai nyomán („Mit állsz oly szótlan, mondd, mit borzadsz? – Tragédiának nézed? nézd legott / Komédiának, s mulattatni fog.”⁷⁾ – tragikomédiaként értelmezi. A Prága-Párizs-Prága jelenetsor időjáték, London „epikus dráma a fogyasztói társadalomról”⁸⁾, a falanszter színmű, az ürgjelenet „az emberi akarat modern mítosza”⁹⁾, az eszkimó-kép abszurd komédia. Természetesen célszerűtlen bármiféle hierarchiát felállítani a drámai műfajok között, tény viszont, hogy a klasszikus tragédiát helyettesítő kisműfajok sora a vizsgált kompozícióban a heroikustól a groteszk felé mutat: a görög hőskölteménytől a színmű jellegzetességein át az abszurd drámáig ível.

Poszler György¹⁰⁾ az 1848 utáni regény alakulástendenciáit vizsgálva állapítja meg, miszerint a műfaj elmozdulását elsősorban a két műfajalkotó tényező, a cselekmény és a személyiség, azaz a cselekvő személyiség és az emberi lehetőségek változása okozza; a negyvennyolc utáni illúzióvesztés, amikor a korábban kiismerhető és cselekvést lehetővé tevő világ töredezetté vált, ami egyúttal lehetetlenné tette a történelmi érvényű cselekvést is. Hasonló gondolaton alapul Bori Imre modernitáselmélete, miszerint a modern költői gondolat megszületése „a valóság átváltozásának élményé”¹¹⁾ – vel hozható összefüggésbe, azzal a felismeréssel, hogy „az addig problémamentesnek hitt világ a látszat és a valóság egymástól gyorsan távolodó részeire esett szét”¹²⁾. Bori ezt az esztétikai dilemmát – a londoni színben tetten érhető kulminációval – kimutatja, levezeti a **Tragédia** egész menetében. Ezek szerint Lucifer és Ádám szenvedélyes esztétikai vitái Madáchnak a nagyromantika „titáni” mivolta ellen kifejtett ellenérzéseit tükrözik. „Mindenképpen bizonyos, hogy Madách Imre, amikor **Az ember tragédiáját** írta, már túljutott a romantikán, de a romantika kínálta úton halad tovább, s annyira marad meg romantikusnak, amennyire romantikus volt kortársa, Baudelaire”¹³⁾ – állapítja meg az irodalomtörténész. Amit tehát **Az ember tragédiájában** tetten érhetünk, az nemcsak a romantikus hős bukása, hanem egyszersmind új tragédiahősök születése is. A három alaptípust Ádám, Éva és Lucifer jelöli. Közülük Éva helyzete a legkisszerűbb: az Édenre emlékezve (tehát a múlt mitizálásával) kívül reked a történelemalakítás folyamatán. Ádám helyzete a legreménytelenebb. A folyton megújuló „alkotni új világot” eszméjének nevében kilátástalan küzdelmet folytat azért, hogy történelemalakító és értékteremtő tényező lehessen, miközben a „kor szellemének” lesújtó tendenciái közepette („Hiú törekvés! Mert egyént sosem / Hozandsz érvényre a kor ellenében: / A kor folyam, mely visz vagy elmerít, / Úszója, nem vezére az egyén.”¹⁴⁾) a fanyalogva heherésző Lucifer álláspontjához mintsem az „új út” kijelöléséhez, vagy mint a Kepler-színben elhangzik, a

„szabályalkotó” egyéniség szellemi hatalmához kerül közel. Így a kezdetben antagonisztikus beállítottságú Ádám és Lucifer a színek előrehaladtával mind közelebb kerül egymáshoz. A londoni színben vagy a falanszter-jelenetben szinte már (vándor)társak, barátok (úr és szolga, Don Quijote és Sancho Pansa¹⁵). Lucifer álláspontja a szatíráé és az ironiáé: ő már tudja azt is (hiszen lázadása az emberénél korábban történt), amit Ádám csak a legvégső stációban, az eszkimó-jelenet után ismer fel: azt, hogy nem csupán az egyes eszmék, hanem maga az érték kategóriája, az értékteremtés gesztusa válhat nevetségessé. Ilyen értelemben az ember mint teremő szubjektum, aki – Lucifer szavai szerint – „vegykonyhájában” megismétli majd az isteni alkotást, az ember mint központi értéktényező is jelentőségét veszítette s vele együtt a létét kitevő jelenségek, az élet, az alkotás és a halál fogalma is degradálódott. Ádám leglátványosabb konfliktusa anyagszerűsége. Mint eszmék alkotójának és követőjének cselekedetei minden alkalommal ezen anyagszerűségnek a szellemi értékteremtéssel való meghaladására, túlélésére és legyőzésére irányulnak. De a világtörténelem dezillúziós folyamatában nemcsak a szellemi értékek romboltatnak le, hanem maga a legfőbb konfliktus, az alkotás érvényét kérdésessé tevő halál is elveszíti mitikus jellegét, rítustalanná válik: egyre inkább torz mivoltában mutatkozik meg. A romantikus hőssel a fenséges halál érvénye is töröltetett. **Az ember tragédiájában** ezért a fizikai halál, amely eszmei szinten ugyancsak az egyik legnagyobb konfliktusteremő tényező, visszájára fordított rítuselemeiben, szatirikus mivoltában mutatkozik meg. Ádámnak, bár több színben is szembesül vele, sohasem adatik meg a befejezett, a kész, a méltóság, a hősiesség, vagy akár a dacos önpusztítás vonásait magában rejtő teljes halál; Lucifer ironikus gesztusa, valamely transzcendentális erő vagy mint a végső jelenetben, Éva anyasága, egy perccel semmi előtt mindig visszarántja. Persze a fizikai halál irreális mivoltához nemcsak az általános értékvesztés tendenciája, de az a fontos tény is hozzájárul, hogy álomszínpadról van szó: a hatványozott álom (mint a párizsi szín esetében) eleve lehetelenné teszi a fizikai megsemmisülést mint reális történést. A jelenség nem egyedülálló a XIX. század második felének magyar irodalmában. Kézenfekvő és Madáchhoz közel álló példa **A nagyidai cigányok**. 1852-ben íródott. Eposz a fonákjáról: eposzparódia. Tárnya a szabadságharc, de Arany számára már csak parodisztikus mivoltában jelent epikus perspektívát. Nyers-drasztkus burleszk, amelyben Csóri vajda ugyancsak álomba réved. Inkább delírium tremens ez mintsem álomutazás az emberiség történetén keresztül, de elégséges indukáló momentum ahhoz, hogy Csóri megtegye az alvilágba ereszkedés és a győzelmi elíziumba emelkedés közötti szédületes távolságot, megélje Nagy Cigányország „titáni” harcban való születését, ahol Akasztók és Dundi asztronyságok vívják idétlen csatájukat, s ahol elesett hacosok fejüket a hónuk

alatt cipelve követelik a vitéz voltukért és az életáldozatért járó jutalmat. A fizikai halál e dimenzióban is épp olyan irreális mint a **Tragédiában**. Nincs halál, de igazi élet sem: az érték devalvans elem. (Fél évszázad alatt száznyolcvan fokot fordult a világ, hiszen Berzsenyi Dániel bölcséleti értelmű gondolkodása a bátorságot és az [élet]áldozatot jelöli meg mint a két legmagasabb etikai értéket.)

A végzetnek mint fölérendelt fogalomnak három, különböző szubjektumokhoz kapcsolható jelentése konstituálódik **Az ember tragédiájában**. A legelvontabb jelentése az Úrhoz mértén nyilatkozik meg. A dráma ezzel az – angyalok kara által kifejtett – értelmezéssel indul: az Úr a „nagy mű”, azaz a Van és a Nincs teremője, „ki egy szavával hívta létre mindent”, s akinek „pillantásától függ ismét a vég”¹⁶. (Ősi irodalmi toposzról van szó: visszhangzik az egész magyar irodalmon át. „Népek születnek, tónusok omlanak / Lehelleteddel, s a te szemöldököd / Világokat ronthat s teremthet, / A nagy idők folyamait vezérelvén”¹⁷ – írja Berzsenyi Dániel **A tizenennyolcadik század** című költeményében.) A teremő személyiség tehát szublimálja önmagában a két végletet: „Én végtelen időtől tervezem, / S már benem élt, mi mostan létesült.”¹⁸ Lucifer ehhez képest csak rész, a Nincs, a tagadás és a megsemmisülés letéteményese. „Az élet mellett ott van a halál, / A boldogságnál a lehangolás, / A fénynél árnyék, kétség és remény. – / Ott állok, látod, hol te, mindenüt...”¹⁹ – értelmezi önmagát. „Megsemmisíthetnélek, de nem teszem...”²⁰ – válaszolja az Úr. Válaszának lényege különböző mód értelmezhető. Felfogható úgy, hogy Lucifer igazat beszél, az Úr jól tudja, csak nem ismeri el: nem semmisíthető meg az, ami vele egy lényegű. Valamelyest árnyaljuk a dilemmát, ha a tagadás letéteményesét, a Nincset, nem az öröktől fogva jelen való szellemi létezővel, hanem alkotásával, a „nagy mű”-vel látjuk együtthatónak. Ilyen értelemben sem semmisítheti meg az Úr Lucifert, hiszen ahhoz önértelmezésének tárgyát, önnön létének értelmét, az általa teremtett, a Van és a Nincs komplexumaként megnyilatkozó értéket kellene megsemmisítenie. A Végzet elvont értelmű megnyilatkozásaival szemben az ember, „számúzve minden szellemkapcsolatból”, „salak”²¹ csupán: halandó. Övé az egyszerű, fizikai Halál. Létének addig van értelme, amíg hisz önnön értékteremtő lehetőségeiben, amíg a pusztulással szemben új világot, értéket tud felmutatni. Lucifernek ezért az ember teljes, szellemi és fizikai pusztulását kell egyszerre akarnia, mert e viszonylatban a pusztán fizikai megsemmisülés kisebb jelentőségű. Ezért is jelenik meg képi mivoltában a halál leginkább torz vagy komikus alakban, s Lucifer emiatt nem pusztítja el az embert csak fizikai értelemben, nem okozza szimpla halálát, bár könnyedén megtehetné.

Lucifer a létezés alaprincípiumának tekinti magát. Ádám és saját helyzetét az Úrhoz viszonyítva értelmezi, amely viszonyrendszerben magára

nézve a „második helyet” kifogásolja és – innen romantikus lázadó mivolta – a „szabályos életet”, ahol nincs joga az önálló választásra, de még az önértelmezés gesztusára sem. Ádám helyzete még ennél is kiszolgáltatottabb: helye sincs „szellemország” hierarchiájában. Léte öntudatlan és kiszolgáltatott. „Ez [az öntudat – B. E. megj.] nagykorúvá tenne, önerődre / Bízván, hogy válassz jó és rossz között, / Hogy önmagad intézzed sorsodat, / S a gondviseletől felmentene”²² – Lucifer nemcsak önmaga, az első emberpár számára is ezt a célt állítja fel mint olyan mércét, amellyel a „nemes, de terhes” élet mibenléte mérhető. Ezért állíthatjuk, hogy az első emberpár megkísértésekor a tagadás letéteményese nem hazudik, csak nem nyújt betekintést a teljes igazságba. A vakond-, az eb-, sőt, a féreg-lét határai helyett az isteni tudást kínálja fel az ember számára. „Tudsz, mint az Isten, azt ha élvezed...”, „... a lélek magában nagy lehet...”²³ – ezek Ádám tétovázásával szemben felhozott legfontosabb érvei. Csak azt nem árulja el, hogy a halál ellenében felmutatott és megszerzett alkotói pozíció, a „lélek nagysága”, önmagában nem győzelem, s nemcsak azért nem az, mert az embernek fizikai értelemben meg kell halnia, hanem mert a létrehozható szellemi érték sem időtálló, mi több, maga az eszmei-etikai érték fogalma, jelensége sem örökérvényű. És nemcsak azért nem örökérvényű, mert a természetes, netán az Isten által indukált enyészet lesz úrrá rajta, hanem mert folyton önmaga ellentétébe fordul, mert önnön paródiájává válhat. Lucifernek az Úrral szembeni magányos lázadása nem vezetett eredményre: az emberben most eszközre talált. Ha nem lehet maga a legfőbb értékalkotó princípium, meg kell semmisítenie „a nagy művet”, így mutatva meg a Teremtőnek, hogy a Van és a Nincs egységében az utóbbi az elsődleges.

„S halállal hal meg, aki élvezi...”²⁴ Az Úr világos képlet elé állítja az embert, mit von maga után, ha az világteremtő pozícióra tör. A halál tényét Lucifer sem tagadja az első emberpár előtt:

De a tudás sem volna még elég;
Hogy teljesüljön nagyszerű művekben,
A halhatatlanság is kellene.
Mit képes tenni az arasznyi lét?²⁵

A bűnbeesést követően Éva kimondja, az égi kar kihirdeti a Vég születését: „Győz a hazugság – a föld elveszett. –”²⁶ A harmadik színben Lucifer az „arasznyi lét” tudatosításával rántja le a földre az önhiúságban tetszelgő és a határtalannak képzelt tudástól bódult Ádámot, aki már létrehozta a magántulajdont mint az első értéknek hitt elvet. Éva, az érzelmi alapon bölcselkedő, pedig már érleli magában „a veszett Éden” iránti nosztalgiát mint a léte megszervezésében legfőbb hatóerőt. „Vagyok” – bolond szó. Voltál és leszed. / Örök levés s enyészet minden élet»²⁷ – állítja törekvéseikkel szembe ezt a rideg és kíméletlen tényt Lucifer, a hideg eszű bölcsel-

kedő és világszínpad-szervező. A fizikai lét határait megértő Ádámnak ugyanakkor felmutat néhány, a „sár-test” korlátait feszegető lehetőséget is. Ilyen az örök harcban, küzdelemben megszerezhető, tehát empirikus tudás ténye („Sok iskolát kell még addig kijárnod, / Sokat csalódnod, míg mindent megérsz.”²⁸), az idő relativitása („Nem az idő halad: *mi* változunk.”²⁹), a szellemi érték örökíthetősége (Amit tapasztalsz, érzesz és tanulsz, / Évmilliókra lesz tulajdonod.”³⁰) és a remény („... egy kicsiny sugárt adok, / Mely biztatand, hogy csalfa tünemény / Egész látás – s e sugár a remény.”³¹). Gyakorlatilag nem nyújt kevesebbet mint a küzdés és bizakodás lehetőségeit kínáló Úr, de – mint mindig – most is félígazságot közvetít. (S a bizakodva küzdés útját felkínáló Úr mennyire reális?) Szavai azonban nem mentesek iróniától. A tapasztalati, lélektani és szellemi érték évmilliókat átívelő fenséges képe mellett ott van a kicsinyesség, a dezillúzió: „Ha vétkezel, fiadban bűnhődöl, / Köszvényedet öbenne folytatod...”³² Ez a heroizáló-deheroizáló kettősség (Lucifer alkotásaként) végigvonul az egész cselekményen: az álomszínek fő szervező momentuma. A megrendítő, fenséges, elbukva győzedelmeskedő morális-eszmei értéket a vele szemben megnyilatkozó semmis, kicsinyes, komikus, hedonista, erőszakos, mindenképpen torz halálképek hiteltelenítik.

Már Egyiptomban, az első történelmi színben beteljesedik Lucifernek a magántulajdonról és a családról alkotott, a korábbi szintéren kifejtett jóslata: ez a két eszme az, „melytől minden kék és kín születni fog”³³. Az ember élete társadalmi helyzetétől függ, halálának is ez adhat jelentőséget. A világ a mennyei szín kicsinyített mása, csakhogy a trónon a nagy Teremtő helyett földi helytartója, a magát nem kevésbé erősnek és hatalmasnak képzelő fáraó, a despota ül. Hiába volt hát a nagy öntudatra ébredés, a szolgaság jármát, amelyet Ádám az „önmagam levék enistenemmé” gondolat jegyében rázott le magáról, most ugyancsak milliók viselik egy miatt. A rabszolga létének értelme, hogy „elvérezni boldog” legyen uráért. Halála „silány szám”. „Egy rabszolgával a földön kevesb van”³⁴ – konstatálja a gúnyos Lucifer. A fennálló világrendet megrengető igazságot mégis a haldokló pór mondja ki: „Miért él a pór? – A gúlához követ / Hord az erősnek, s állítván utódot / Jár-mában, meghal. – Milljók egy miatt.”³⁵ Ádám önhittsége – a határtalan szabadság látszólagos birtoklásából és a készülő „nagy mű”, a gúla örökérvényűségébe vetett bizalmából kifolyólag – még erősebb mint a paradicsomot és istenét elhagyó ember önistenségébe vetett hite. „Erősebb *lett* az ember mint az Isten”³⁶ – hirdeti ki. Ami mégis megingatja ebben, az anyagszerűségének az a rejtett szála, amelyet Éva közvetít felé, s amelyet Lucifer ki-nevet, mégsem téphet szét: a családi érzés. Éva a halott rabszolga nejeként egyszerre játékszervező, aki az irányító, tehát az Ádámot befolyásoló pozíciót – ha időlegesen is – a tagadás letéteményeséstől ragadja el, ugyan-

akkor ura vágyait feltétlen ragaszkodással kielégíteni kénytelen játékszer. „Haszontalan, de szép, s ez érdeme”³⁷ – mondja róla Fáraó-Ádám, s mint az egysikúan jót, máris unja. Éva helyzete utóbbi szerepében hasonlít azokhoz az égi karban szolgálatot tevő angyalokéhoz, akik önálló választáslehetőség hiányában kénytelenek dicsőíteni az Urat, Ádám pedig az az alkotó, aki szinte kényszeredetten bírja ezt az ünneplést. (Akár az Úr, aki erőszakkal kényszerítené ki Lucifertől a feltétlen tömjénezést.) De Fáraó-Ádám a földi boldogság és hatalom beteljesedését illetve birtoklását nem is tartja elsődleges céljának, az élvezetekre nincs ingere és – Éva sugallatára, mintegy erkölcsi felmentést nyerve vele – fölszabadítja a rabszolgákat. Mindent alárendel a nagy mű ígéretének, mellyel az anyagi létezés, azaz a halál felett szerzett diadalát azonosítja. Ez az a gyenge pont, amelyet a tagadás letéteményese saját céljai javára fordíthat, megmutatva az embernek, hogy az isteninek hitt alkotóerőt jelképező gúla miként semmisül meg, még csak nem is valamely ellentétes vagy nagyobb eszmei erő („mennyrázó fergeteg”), hanem a hétköznapi enyészet által. Ádám ezt is rettentőnek tartja, de az igazán pokolbeli kép csak ezután következik. „Ne félj, csak szellemed vesz, / De tested megmarad, mint múmia”³⁸ – szinte kéjelegve közli Lucifer és belerúg a fáraó feltűnő múmiájába. Ádám önnön alkotóerejébe vetett hite omlik itt össze, hisz nem más zajlott le előtte, mint a nagy eszme (amelyben hitt s amelyre épített) teljes elértéktelenedése, kacattá válása. A gúla homoktorlaszba süllyedésében, még ha alig érzékelhetően is, benne van a magasabbrendű erő által történő megsemmisülés képlete. Ám a kacattá vált múmia a leértékelődött eszme képi megnyilatkozása, s a halál torz mivolta egyúttal, ami annál döbbenetesebb, mivel vele az anyag győzte le, élte túl az évezredesnek vélt szellemi értéket.

Az athéni színben az történik, amit Lucifer, a nagy rendező, a felszabadított tömeg csöcselékké válásának és a diktatúra születésének mechanizmusát tárva fel Ádám előtt, már az egyiptomi színben előrevetített:

(...)

Mert minden ember uralomra vágy.

Ez érzet az, s nem a testvériség,

Mi a szabadság zászlajához úzi

A nagy tömeget – ámbár öntudattá

Nem ébred benne, és csak sejtelmekint

Zaklatja minden olyasért, mi új

S mi tagadása a már meglevőnek;³⁹

Ez lesz az az alantas, lincselő tömeg az athéni színben, amely tucatszor kiált halált felszabadítójára, Miltiádészra, s amelyet a szabadság bajnoka nem tart érdemesnek megátkozni. Évának, akit Fáraó-Ádám emberségében megalázva (hiszen kifejtette számára, hogy mint nőt mennyire értéktelen,

dőre lénynek tartja) hagyott el nálánál értékesebbnek ítélt eszmék miatt, ebben a világban sincs akarata, eszköz csupán a hatalom furcsa játéka közepette, a nagyravágyó férfi függvénye. Feladata, hogy férjét védje, az akár bűnös, akár büntelen. S mint minden függvény: tálcán kínált áldozat. Miltiádész miatt a tömeg majdnem őt és gyermekét is meglincseli, átéli családjá teljes összeomlását (még kiábrándult férje is kigúnyolja benne az anyai erényt), látja lehullani Miltiádész fejét. Amit tehet: a pusztá átkozódás. Lucifer itt a leginkább ördögi, amit tesz, kicsinyes cselszövés, amit mond, csupa morbiditás: a halál jövődő birodalmáról áradozik. Így a vérpadra lépő Ádámnak nincs szüksége segítségére ahhoz, hogy a demokrácia eszméjének bukását felismerje, s hogy összegezze tanulságait. A fejét pallos alá hajtó hadvezérnek nincs kedve tovább élni a világban, amelyet alkotott.

A római és konstantinápolyi a két legsötétebb megvilágítású szín. Mindkettőben éjszaka van: nemcsak a valóságban, szellemi értelemben is. Ez az a halál-birodalom, amelyre Lucifer esküszik. Rómában már azt is elfelejtették mi az érték: bátorság, hatalom, halál és istenek egyaránt megvetés tárgyai. Hercules cirkuszi figura („Cirkuszainkban épen elkel, / Nekünk látvány, a vadnak étel. –”⁴⁰), Catulus és Milo-Lucifer alantas élményekben gyönyörködő kéjencek; a Sergiolusként megnyilatkozó Ádám nem kevésbé. Catulus komédiának nevezi a gladiátor szörnyű haláltusáját, Milo egy pajzán dal hallatán ünnepli a költészetet. Éva-Júlia préda: Sergiolus egy ló ellenében fogadás tétjéül teszi meg. Legszörnyűbb képében, dögvész formájában arat a halál. A keresztrefeszített jajszavát – az itt és most cinikus Lucifer kommentárja mellett, miszerint: „Néhány örültet most feszítenek fel, / Testvériségről, jogról álmódokat.”⁴¹ – kacaj kíséri. A halál tárgyiasul. A döghalálban kiszenvedettet nyitott koporsóban hordozzák körül, az asztalra helyezetten mintegy az élet középpontjába kerül. Lucifer barátként köszönti. (Hippia egyébként is megsejtette már benne a pokolít.) S mert az életnek egyáltalán nincs értéke (például megunt kéjhölgyét Catulus vízbe szándékozik fojtani, s a lelendő áldozat a közlés nyomán egyáltalán nem tiltakozik), a halál is közönséges. Hippia Lucifer biztatására („... lopd ki szájából az obulust.”) szájon csókolja a hullát („Ha téged csókollak, őt miért ne?”⁴²) és szörnyű kínok között haldoklik. Péter apostol a halál követője és keresztény térítő egyszerre. Kihirdeti az elkorcsosult Róma bukását és a kereszténység születését. Az athéni színben a dicsőséges hódítót a kisszerű, méltatlan halál győzi le. A hedonista a nyomorúságos vég előtt kényszerül meghátrálni. Az égen glóriában megjelenő kereszt előtt mint új világ, új eszme előtt roskad le. Persze Lucifer már egyszer megjárta ezt az utat és a „vérengző kereszt” jóslatával áll elő.

Ha a hedonista Róma a halál birodalma volt, akkor a középkori Konstantinápoly az apokalipszisé. A keresztes hadjáratok nyomán barbár marta-

lócok rabolnak, gyűjtogatnak, erőszakolnak és öldökölnek. Ha amott a dög-vész aratott és keresztrefeszítettek jajától volt hangos a város, itt máglyák égnék. Egyetlen betű miatt⁴³ – dicső halálnak titulálva az értelmetlent – elevenen égnék el az eretneknek ítélt fanatikusok. Tankréd lovag kezdetben nem látja, nem fogja fel, hova került. A patriarcha parancsa ellen, hogy Isten nevében irtsanak ki a falvakat, pusztítsanak nőt, aggot, gyermeket, iszonyattal tiltakozik. Éva életre predesztinált nőiességét eltiporták: apja parancsára zárdába kényszerül. Ádám helyett most megint Lucifer fogalmazza meg a lényegét: „... Ládd, ilyen örült fajzat a tiéd, / Majd állati vágyának eszközeül / Tekinti a nőt ... Majd istenül oltárra helyezi ... Miért nem tekintí és becsüli nőül, / Nőhívátása megjelölt körében?”⁴⁴ Lucifer önkörében érezve magát, szórakozik.

A római színben a hulla tárgyként aposztrofálja a halált, Konstantinápolyban a csontvázként megnyilatkozó nagyon is eleven. „Én az vagyok, ki ott lesz, / Minden csókokban, minden ölelésben.”⁴⁵ – közli Ádámmal, aki a légben szálldosó, Izóra lelki üdvére pályázó boszorkányok (hajdani nimfák) láttán a modern irodalmi gondolatot fogalmazza meg:

Milyen alakok!

Ti változatok-é el, vagy magam?

Ismertelek, midőn mosolygtatok.

Mi itt valóság és mi itten álom?

Varázsotokra ellankad karom. –⁴⁶

Az első négy történelmi színben Ádám a kor gyermeke, földi kisisten-fáraóként, dicső hadvezérként, dözsölő patríciusként és keresztes lovagként részese a történelem folyamatainak. Egyiptomban a gúla és a hatalom, Athénban a polisz és a demokrácia, Rómában az élvezet és a dekadencia, Konstantinápolyban a kereszténység és a testvériség jelenti azt az elvi-eszmei párhuzamot, amelyet Ádám a mindenkori új világ létalapjának tekint, s amelyet mint maradandó szellemi értéket mutatna fel a halandósággal szemben. Eszméi összeomlásában mindig ott munkál az otromba halál. A múmia mint az anyagszerűség torz állandósága túléli a nagy művet, a lincselő tömeg kivégzi jötevőjét, az élvezetek hajszolóját a dögihalál ébreszti rá léte értéktelen mivoltára, a testvériséget jelentő glória vérben-mocsokban vész el. Nem csoda, hogy a következő színek Ádámja kivonul a történelem menetéből: szemlélőként szeretne tovább álmodni az ember megistenüléséről, amikor a tudás birtokában a „nagyszerű egészet” láthatja át. Prágában megint éjszaka van és „törpe az idő”. Igaz, a háttérben lángol még egy máglya, de már az alja nép számára sem ünnep, legfeljebb Lucifer melegszik egy kicsit a tűzénél. Ádám Keplerként elárulta a tudást és a filozófiát, csillogjós-lással, horoszkópkészítéssel szerez magának megalázó, kétes jövedelmet. Csak titokban „rostálja a szentegyház téteit” s tanítványának egy fej-

lődésen alapuló, új világról szóló „halálos tudást” közvetít. Rudolf császár kicsinyes és hülyeségeket beszél. Nincs méltóság és tartás a világban. Itt még a bűnnek sincsenek méretei. A császári udvar cselszövők, házasságtörők és méregkeverők színtere. Az egyik udvaronc-szerető férje meggyilkolására biztatja Müller Borbálát, Évát, Kepler feleségét, de készségük és bátorságuk házasságtörésnél nagyobb bűn elkövetéséhez nincs elég. (Pontosan ilyen az a királyi udvar is, ahol V. Lászlónak, Arany szerencsétlen balladahősének, a cinikus „hű csehem” [akár Lucifer is lehetne] „enyhít miként a sír”-féle köszöntővel nyújt át a méregpoharat.) Közben Ádám-Kepler egy delíriumos álom hatására átéli a francia forradalmat: megint a történelemalakítás mezején ténykedik. Itt az egyenlőség-szabadság-testvériség jelszavak nevében folyik az öldöklés. A felbőszült tömeg lincsel. Kardvégre tűzött véres fejeket hordoznak körbe. Éva-márkinőt felkoncolják, második szerepében felgerjedt polgárnő, aki egyik kezében tört tart, a másikban egy összeesküvő levágott fejét nyújtja Ádám-Danton felé. Ezzel a polgárnővel – állapítja meg **Tragédia**-elemzésében Tóth Éva⁴⁷ – az egyenlőséget fölfelé elképzelő Ádám még véletlenül sem szeretne egyenlő lenni. Végül másodszor is elvérzik a történelem színpadán. Lucifer szóltan hóhérként röhögi végig az egész forradalmi komédiát. A magából kivetkezett csőcselék közepette – megvetőleg felülemelkedve a történéseken – egyedül benne mutatkozik szellemi erő. „Bakó, ügyes légy – órjást vesztesz el”⁴⁸ – hangzik a legendás mondat, s Ádám az erkölcsi győzelem tudatában hajtja nyaktiló alá a fejét. De az eszmei megdicsőülés helyett Famulus-Lucifer gúnyos szavára („Ezúttal a nyakazás elmarad. -”⁴⁹) ébred egy meghaladottnak vélt, szenvedélyt, lelkesedést és nagyságot nem ismerő világban, ismét Prágában. Egyes értelmezések szerint e szürke korban is a forradalmi álom ad neki erőt az újabb küzdelem vállalásához, hisz Ádám csak egy absztrakció-ra képtelen, „törpe faj” forradalma elvetélésének volt tanúja, rendíthetetlenül hisz továbbra is a nagy eszme „rossz anyagot” legyőzni képes erejében:

(...)

S bár új utat tör, bizton célra ér. –

Művéből fog készíteni új szabályt.

(...)⁵⁰

– mondja talán sehol ennyi bizalmat nem érezve önnön alkotóerejében és egy olyan világba vágyakozik, amely”... egy nagy ember eszméit megérti, / S szabad szót ad a rejlő gondolatnak...”⁵¹.

A londoni szín Madách korának, a szabadversenyos kapitalizmusnak a természetrajza. Ebből a pozícióból néz vissza, értékelve a történelem múlt eszméit és tekint előre, veszi számba a lehetséges jövőt. Minden együtt van itt, ami a kor tartozéka: vásár, számítás, kizsákmányolás, munkáselégedetlenség, gazdagok és koldusok, árusok és prédák. Legfőbb elv: a haszon. A

tudományos fejlődésnek megvan az eredménye: Londonban megterem a szellemi érték is, csak épp áru. Mindennek ára van és az szituációhoz mérten változó. Ádám szerelmének nem ugyanaz az értéke munkásruhában, mint amikor álruhás lordnak hiszik. A leány Éva anyja szemében éppúgy eladható – fedezete lehet előnyös házasság és kitartottság – mint a cigányaszszony számára a maga jóslata. A vérpad itt is áll, a kivégzés módja most akasztássá módosult, de a meg nem értett vezérek, fanatikus igehirdetők és forradalmárok helyett inség és féltékenység teremtette bűnözők véreznek el a vesztőhelyen. A kíváncsi tömeg üzletkötésekhez tartja jó alkalomnak a nyilvános kivégzéseket. S mert minden eladásra kell, a tudomány, a filozófia és a művészet is leértékelődik. Shakespeare-t a vásári komédia szorítja le a színpadról, a zenésznek kín saját ócska muzsikáját hallani, a tudás kalmárkodássá, a tudomány sarlatánsággá aljasodott. Ádám itt éli át az isteni önkényuralommal szembeni lázadásának és a világteremtő elv megszerzéséért folytatott küzdelmének teljes elértéktelenedését: az első emberpár története a századvég embere számára vásári mutatvány, bábjáték, komédia. Ádám és Lucifer diskurzusa tulajdonképpen vita a modern kor, ember és művészet születéséről. Lucifer mint esztéta folyton a „perc becsét” hangsúlyozza, Ádám a prózaivá vált világról beszél. A londoni színben ismét képileg manifesztálódik előttünk a látszat és valóság modern irodalmi gondolata: Éva Lucifertől kapott ékszerei (mivé válhat az ördög alkotása?) undorító csúszómászókká változnak. Bori Imre⁵² e jelenség kapcsán a **Tragédia** és Arany János **Az örök zsidó** című költeménye közötti diszkurzív viszonyra hívja fel a figyelmet. A londoni jelenetsor végére teljesen besötétedik: éjszaka van. A színtér közepén mély, fekete sír. A halálraítéltek maguk ásták meg önsírukat. Sajátos látomás az önmaga végzetét megalkotó, tehát önpusztító emberről, tágabb értelemben az ember alkotta társadalom bukásáról. Kezdődik a haláltánc. Az egész vásári csödület felett úrrá lett anyagszerűsége. A sír szélén elhangzó gyászánek legfőbb kitételei, miszerint a „nagy mű” sohasem készül el, de „kiket a reg új életre költ, / A nagy művet kezdjék el újra”⁵³, az Úr embernek szánt végső üzenetével azonosak. S ha hozzávesszük, hogy ezeket a lehetőségeket már a kezdet kezdetén Lucifer is felvázolta – persze a maga módján – Ádám előtt, akkor nyugodtan állíthatjuk: A Teremtő tulajdonképpen nem nyújt az ember számára semmi olyant, amire maga már ne jött volna rá, amit önmagától ne tudna már. Megkockáztathatjuk azt a gondolatot, miszerint az Úr végül saját világalkotói tapasztalatait adja át az ember számára. S ha Ádám önállóan is képes e felismerésekre, lehet, a(z) (érték)teremtői pozíció közelébe jutott. Létrehozza és ismeri a dolgok lényegét. A londoni szín mind az értékről, mind a pusztulásáról alkotott Madách-kép szempontjából központi helyet foglal el a **Tragédia** menetében. A fejlődés eszméjét itt most nem a drasztikus-vulgáris,

hanem a metaforikus értelmű halál győzi le. Az irodalomtörténet a **Tragédia** haláltánc-képe és Arany János **Híd-avatás** (1877) című balladája között von párhuzamot. A magukat sírgödörbe illetve a mélybe vetők üzenete itt is, ott is, a szellemi értelmű ürességről, az érték talmi mivoltáról, a nihiliről szól. Madách a tiszta, tehát édeni Éva alakját egyelőre megmenti a pusztulástól. Ádám itt még mindig azt hiszi, hogy az eszme erősebb a rossz anyagnál.

A római színtől kezdve a párizsi álom kivételével a nap nem süt ki többet a **Tragédiában**. Szürkület, este, sötét éjszaka van, vagy mint a falanszterben, egyenesen a kihűlni készülő nap helyett próbál újat teremteni a tudós. Az eszkimó jelenetben túl vagyunk már ezen a katasztrófán. Az utópikus színekben Ádám és Lucifer már nemcsak hogy nem alkotói a világnak, még csak nem is részesei mint Prágában vagy Londonban. Vándorok, utazók, véletlenszerű érkezők egy új világba, ahol – ezúttal a falanszterben – tudományba vetett hitében csalódik az ember. Itt most nem a világ, hanem legfőbb mozgatóereje, a tudomány vált rideggé és szellemtelenné. Lutherben a vallásos érzést, Cassiusban a hőiességet, Platónban a filozófiát, Michelangelóban a művészi alkotóerőt fojtották el. A tudomány nevében Éva legtermészetibb vonásait, anyaságát és szerelemre alkotott nőiességét igyekeznek eltiporni. Mert ahogy egyéniség, szerelem sincs. Férfi és nő csupán eszköz a reprodukcióban. A falanszter a népszínmű színtere. A múlt stilizált alakjai a korlátolt jelen ellehetetlenítette ideákkal bolondoznak. Nincs is más védekezési eszközük, mint az önparódia. Szükségszerűen válnak nevetségessé, hiszen olyan nagy vállalt eszméik és azoknak lehetséges kifejezési módja között az ellentét: Luther kazánfütőként éli ki alkotói szenvedélyét, Cassius hétköznapi kötekedő, Platón borsón térdepelve filozofál, Michelangelo asztalos. A tudós, aki lombikban szeretne organizmust létrehozni, Ádám torz mása: a létrehozandó nagy műről beszél. (Ádám – miként azt a londoni színben kifejtette – iszonyodik minden torz szüleménytől, Lucifer a tudós ironikus ugratásába fog.) De a Föld szelleme, aki Lucifernek és Ádámnak szelíd és félelmetes arcát is megmutatta már: ezúttal is megsemmisíti a fantazmagóniát. A falanszter-színben nincsen képileg manifestálódó halál-jelenet, de az ember világát az egyetemes pusztulás, a kozmikus katasztrófa fenyegeti.

De már nekünk, a legvégső falatnál,
Fukarkodnunk kell, állva rég,
Hogy elfogy a sajt és éhen veszünk.
Négy ezredév után a nap kihűl,
Növényeket nem szül többé a föld;⁵⁴
– mondja a tudós.

Martinkó András **Vörösmarty és Az ember tragédiája**⁵⁵ című tanulmányában a Vörösmarty-opusra mint **Az ember tragédiája** szempontjából

„legkézenfekvőbb forrásra, hatásra, analógiára”⁵⁶ (Martinkó kiemelései) irányítja a figyelmet. Vörösmarty mulandóság-költészetének két legteljesebb aspektusa, a „keletkezés-elmúlás ciklusos körforgása”-ról és a „élet pillanatnyiségének tragédiája”⁵⁷-ről alkotott képzet a **Tragédiának** is fő szervező momentumát jelenti. Emellett Vörösmarty és Madách dualisztikus nő-felfogása is megegyező motívumokat tartalmaz, mint ahogy a küzdés értelméről alkotott nézeteik is. „Mindkét esetben ugyanis vagy egyazon ember vagy jelképesen három, de valójában az ember próbálja ki a sors lehetőségeit, mindkét műben *célok, eszmék* szembesülnek a valósággal s az ember cél- és eszmerendszerével, s mindkét esetben a célok-eszmék kevésnek, csalódással járóknak, az ember önmegvalósításához, élete értelmességéhez elégtelennek bizonyulnak”⁵⁸ – állapítja meg tanulmányában Martinkó. Természetesnek tartja ugyanakkor, hogy a **Tragédia** legerőteljesebben Vörösmarty drámai költeményére, a **Csongor és Tündére** reflektál. Az Éj monológja összegező érvényű kifejezése annak a világlátásnak, amely nemcsak Vörösmarty, de Madách költészetét is meghatározza. Martinkó idézi a „Madáchot vezérlő főbb gondolatokat”. E ponton csak azt az emberi küzdés (a létrehozott szellemi mű) értelmét teljes mértékben megsemmisítő kozmikus pusztulás-képzetet idézzük, amely a falanszter tudósának is meggyőződése:

(...)

A Mind enyész, és végső romjain
A szép világ borongva hamvad el;
És ahol kezdve volt, ott vége lesz:
Sötét és semmi lesznek: én leszek,
Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj.⁵⁹

Ha **Az ember tragédiája** ötfelvonásos dráma lenne, feltehetően az ürjelnet képezné a negyedik felvonást, mintegy a látszólagos megoldás, a fordulat szerepét töltve be. Ádám a tudomány csődjét átélve a falanszterben, magasabb körökbe, a tiszta szellem birodalmába kívánczik, ahonnan „rokon szellem beszédét” hallotta. Lucifer itt érzi elérkezettnek az időt arra, hogy a világteremtés elvét feladó Ádámot – tehát gyakorlatilag a szellemi identitásában összeomlott személyiséget – fizikailag is megsemmisítse. Míg korábban a halál különböző formáival szembesítve mindig visszarántotta őt az utolsó pillanatban, ezúttal, hiúságát kihasználva, előkészíti számára a vak megsemmisüléshez vezető utat. A jelenet harmadik szereplőjeként – negyedszer a dráma menetében – ismét a Föld szelleme lép fel. Rövid vitába keveredik az emberrel az anyag illetve a szellem elsőbbségéről, igyekszik megértetni Ádámmal léte határait, elfogadtatni vele az isteni tudás megközelíthetlenségének tényét. Ádám nem alkuszik, nem hajt fejet a világalkotó pozíció kisajátítása mint megmásíthatatlan (tulajdonképpen dogmatikus) tény előtt, az atomokra robbanás fenyegetettségére adott

válasza nihilista: „Úgyis nem ront-e majd el a halál?”⁶⁰ Lucifer a nagy (ellen)mű létrejöttét, az ember halálát ünnepli. „E báb-istenség most már elkeringhet / Az űrben, új bolygóként, melyen újra / Számomra fog tán élet fejlédezni”⁶¹ – hirdeti ki győzelmét. Kijelentése két szempontból is érdekes tanulással szolgál. Egyrészt megtudjuk, hogy az isteni önkényuralommal szembeni lázadásuk hasonlatossága, a majdnem közös cél ellenére sem tartotta soha méltó társának az embert, s hogy végig nemcsak kihasználta, megvetette hiúságát; bábistennek nevezi, a meglevő istenséggel szemben tehát talmi értékűnek tartja alkotásait. Másrészt, mert az ál, a hamis, a talmi minőségekkel szemben léteznie kell az igaznak mint viszonyítási alapnak, a báb-istenség meghatározással tulajdonképpen elismeri a nem-báb-isten magasabbrendű mivoltát. S hogy itt nem önmagára gondol, azt az is bizonyítja, hogy ugyan sokszor nevezi magát egyenrangúnak, azonosmód erősenek, együtt létezőnek a nagy alkotóval, de istenségnek soha.

Ádámnak érintkeznie kell a teljes megsemmisüléssel, éreznie kell – még ha csak egy pillanat erejéig is – a lényegét ahhoz, hogy megértse az anyagi lét értelmét és megtalálja azt az egyetlen, letörhetetlen és örökérvényű szellemi momentumot benne, amelyet alkotásának tekinthet: „(...) A cél volta-képp mi is? / A cél, megszűnt a dicső csatának, / A cél halál, az élet küzdelem, / S az ember célja e *küzdés maga*.”⁶² (B. E. kiemelése.) Ádám itt azt az egyetlen értéket körvonalazza, melyet – mint kicsinyest ugyan – Lucifer is megcsillantott már előtte lázadását követően, az égi kar is megfogalmazott számára a londoni színben és amelyet az Úr is csak elismételni tud majd végezetül. Mielőtt azonban erre sor kerülne, következik még Lucifer utolsó, végsőig lesújtó, de a maga romlottságában is nagyszerűen kivitelezett csele: az eszkimó-jelenet. Az ökológiai katasztrófa után vagyunk. Színen az utolsó emberpár, akit fizikai szempontból és értelmi szinten is végveszély fenyeget. A szellemi érték teljes regresszióját tapasztaljuk. A halálnak itt is megvan a maga erőszakos variációja, de az annyira szélsőséges, hogy már csak nevetni lehet rajta. Gyárfás Miklós⁶³ ezt a jelenetet úgy is értelmezi, hogy „az eszkimó bohóc a fekete cirkuszporondon... vicceket mond”. „Szomszédimat, igaz, / Agyonverém már mind, de hasztalan, / Mindég kerülnek újak; s oly kevés / A főka faj.”⁶⁴

Lucifer a „... nem árt / Még egy kis lecke az önismeretből”⁶⁵ felszólítással szembesíti Ádámot elkorcsosult fajának maradék tagjával. A torztól bevallottan iszonyodónak szinte kéjelegve („No legalább tekintsük meg ne-jét.”, „öleld meg hát, hisz e becsületes / Ember halálba sértve lesz, ha ily / Tisztességet se gyakorolsz ne-jén.”⁶⁶) mutatja meg Évát is, a történelem folyamában annyi szerepben megnyilatkozó és a veszett éden üzenetét hordozó nőt, híján e tulajdonságoknak, állattá aljasodva. Lucifer célja e komédiával, hogy a küzdésben értékre lelt emberben megsemmisítse e végső éltető

erőt. Sikerrel jár. Ádám megrendülten ébred az odahagyott pálmafás vidéken. „Remegjen a föld, egy féreg ha elvesz?”⁶⁷ – üdvözli Lucifer gonoszul. (Vörösmarty drámájában Csongor is kertből indul el, noha – az egy almafától eltekintve – természetlenül, és ugyanoda tér vissza ismétlődő, az utolsót kivéve céltalan vándorútjairól. A három vándorral való másodszori találkozás után egzisztenciális szempontból ugyanazon ponton áll mint az álomból ébredt Ádám.) A végső halálnemet Ádám maga választja ki magának. Egy pillanatra úgy tűnik, meglelte azt a módot, amellyel, ha maga nem is válhat világalkotó szellemi erővé, de megkérdőjelezheti a számára tökéletlen, szenvedése forrását jelentő isteni alkotást: önmaga világát. Ebben tudjuk, Éva gátolja meg anyaságának közlésével. Az az Éva teszi ezt, akit egy perccel előbb porig alázott ismét: „A férfinak, e világ urának, / Más dolga is van, mint a hiú enyélges. / Nő azt nem érti, s nyügül van csupán.”⁶⁸ Igaz, utána ellágyulva vesz búcsút tőle, de amit mondott, nem vonja vissza.

Lucifer negatív princípiumokra épülő, komplex szellemi erejével szemben az Úr világa mintha kissé ellentmondásos és korlátolt volna. Gyárfás⁶⁹ **Tragédia**-elemzésében mint Nagy Hiúról, Nagy Konzervatívról, Nagy Katolikus Királyról esik szó, akinek (mint teremtményének), a hiúság lényege. Tény az is, hogy az Ős Tagadással, a nagy mű Nincsjével, sem műve létrehozása pillanatában, sem az ember lázadása után nem tud mit kezdeni. A „megsemmisíthetnélek, de nem teszem” és a „szavam van hozzád is, maradj tehát”-féle kijelentései nem vehetőek komolyan, s csak azt a meggyőződésünket erősítik meg, hogy az Úrnak tulajdonképpen nincs ellenérve létrehozott alkotása negatívjával szemben. (Lucifer, az ember testi és lelki megsemmisítésének nyilvánvaló kudarca után, amikor kissé megszeppen és kicsúszni látszik lába alól a talaj [legkomikusabb gesztusa ez: Ádám felé rúg], hamarosan magához tér. Az Úr előtt még ugyan meggörnyedni kényszerül, de ezt már úgy teszi, mint a megfenyített, aki egy óvatlan pillanatban visszanevet a közönségre. Az Úr emberhez intézett szózatán pedig, miszerint a „percnyi lét súlyától” a nagyság és erény – túlvilági végtelenséget ígérő – útja ment fel, nagyot kacag.)

A teremtés tényében – miként azt a Lucifer által „első bölcselő”-nek nevezett Éva fogalmazza meg – nagyon is benne van a bűnbeesés lehetősége:

Miért büntetne? – Hisz, ha az utat
Kitűzte, melyen hogy menjünk, kívánja,
Együttal olyanná is alkotott,
Hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon.

(...)

Ha meg a bűn szintén tervében áll,
Mint a vihar verőfényes napok közt,
Ki mondja azt vétkesbnek, mert zajong,
Mint ezt, mivel éltetve melegit?⁷⁰

S végül a küzdés értelmével az embernek sem kínál többet mint azt az eszmét, amelyet az maga is felismert és megvalósítani igyekszik már. Egyes értelmezések szerint az igazi kegyelem nem az Úr végszavában, hanem az azt megelőző, az angyalok kara által közvetített üzenetben van: „Szabadon bűn és erény közt / Választani, mily nagy eszme...”⁷¹ Az egzisztencialista filozófia szerint is a választás jelenti az igazi szabadságot és nem valamely örök harmónia.

A bevezető színekben a halál mint fenyegetettség és annak beteljesülése jelenik meg. Az Úr büntetésként, az isteni tilalom, a dogma elvetésére következő retorzióként állítja az ember elé. Lucifer mint a megistenüléssel szembeni korlátot mutatja be az „arasnyi lét” jelenségét, de vele szemben a tudást, a lélek nagyságát, az alkotói pozíciót állítja. Lucifer sürgeti az első emberpárt a halhatatlanság fája gyümölcsének megszerzésére, az Úr eleve kiveti kegyeiből az öntudatra ébredt embert. Szinte bizonyos, hogy az örök létező két princípiuma, az Úr és Lucifer egyaránt biztosak benne, hogy az alkotói hiúság (mindkettejüknek lényegi eleme, tehát öntapasztalat) a halhatatlansággal szemben a tudást választja. Az első színekben a pozitív törekvésekkel szemben tehát a hiúság jelenti az „elleneszmet”.

Az egyiptomi színben a rabszolga „semmis” halála és a múmia („... melyről elmosódott / Az írás, szolga volt-e, vagy parancsolt.”⁷²) mint az időből kiszakított, állandósított, tehát szükségszerűen torz halálkép szembe-síti az örökérvényűség elvét megvalósítani igyekvő embert anyagszerűségével, a kisszerű pusztulással. Az athéni színben a megvalósított eszme ellenképeként a kivégzés formájában megnyilatkozó halál, a vérpad képe jelenik meg. A római színben az érték tagadását mint paradox értéket a pestis iszonyata hitelteleníti. A gladiátor és keresztrefeszítettek halála képviseli e színben (miként Egyiptomban a rabszolga halála) a nem értékelt, figyelmen kívül hagyott, tehát megvetett halált egyrésztől, másrésztől pedig a mártírság formáit. Hippias a hedonista, azaz a „szájoncsókolt” halál képét állítja elénk. A hulla körülhordozása a manifesztált, tényszerűvé tett végzetet jelöli. Konstantinápolyban is több megjelenési formájában kerül elénk a fizikai megsemmisülés. Ebben a színben jelenik meg egyedül allegorikus képe, a csontváz. A mártírhálál itt is ismert: máglyahalál képében. Ugyanitt esik szó az erőszakos halál eshetőségéről. A Lucifer által megjósolt „véres kereszt” az eszme bukása mellett ugyancsak ezt utóbbi tényt allegorizálja. Prágában a boszorkányüldözés eszköze a máglya, míg ugyanitt – igaz, allúzió formájában – a haszonlesésből elkövetett emberölés lehetősége is felmerül. Párizsban a lincselés, a felkoncolás, az öngyilkosság és a kivégzés jelenti az erőszakos halál módzatait. Bár Lucifer kezdettől fogva a megsemmisülés letéteményese, hóhérként itt jelenik meg először képi mivoltában is mint a halál követe. A londoni színben is van kivégzés: a hatalom bir-

tökösai alkalmazta retorzió eszköze. Ugyanitt (mint egy kifejtett metafora) haláltáncsal ér véget a jelenetsor. A falanszter világára az egyetemes kozmikus megsemmisülés mint mindennek halála veti árnyékát. Az úrben a „vak megsemmisülés” vár Ádámra. Az eszkimó szín fagyos világában nemcsak az emberi értelem, az alkotóerő fejlődött vissza, de a végzet is „ember alatti” szinten jelentkezik: az állatok szintjén a természetes kiválasztódást jelentheti. A XV. színben az öngyilkosság Ádám szempontjából az anyagi természettel és az isteni akarattal való dac végső formájaként tűnik fel. A szellemi megsemmisülés elvontabb jelentésköre mellett **Az ember tragédiájában** huszonöt változatban jelenítődik meg a fizikai halál képe. A választásra kész teremtmény erőhöz tehát hozzátartozik árnyoldala. Ismerete épp annyira fontos az ember számára mint az alkotás lényegének tudata. A halál, a megsemmisülés és a pusztulás misztériumába viszont Lucifer vezet be az embert.

Jegyzetek

- ¹ Hegel, Esztétika. Bp., Akadémiai, 1956
- ² Szegedy-Maszák Mihály, Történelemértelmezés és szekezet Az ember tragédiájában = Sz. M. M. Világkép és stílus. Bp., Magvető, 1980, 319-362.
- ³ Uo.
- ⁴ Madách művét Horváth Károly nevezi emberiség-költeménynek. Horváth Károly, Az ember tragédiája mint emberiség-költemény = H. K. (szerk.) Madách-tanulmányok. Bp., Akadémiai, 1978, 27-47.
- ⁵ „A történelemírótól (Somogyi Évától) kölcsönzött kifejezéssel az új lehetőségek rövid, ám igen jelentős időszakának nevezhetjük nem csupán az 1859-1861 közötti két-három esztendő, hanem nagyjából az 1859 és 1865 közé eső fél évtizednyi időt is.” Bori Imre, Az új lehetőségek fél évtizede = B. I. A magyar irodalom modern irányai. Újvidék, Forum, 1985, 11-16. 11.
- ⁶ Gyárfás Miklós, A tragikus ironia színháza = Gy. M. A tettes mindig Oidipusz. Bp., Gondolat, 1978, 151-177.
- ⁷ Gyárfás ezt a részletet idézi szövegszerűen. Gyárfás, 1978, 163.
- ⁸ Uo., 167.
- ⁹ Uo., 171.
- ¹⁰ Poszler György, A „polgári eposz” diadala és hanyatlása = P. Gy. A regény választútjai. Műfaji változatok a XIX. század második felében. Bp., Korona Nova, 1997, 11-21.
- ¹¹ Bori Imre, Az új üzenetének meghallója = B. I. im., 26-33. 16.
- ¹² Uo.
- ¹³ Bori Imre, A szimbolizmus egyik ősforrása: Az ember tragédiája = B. I. im., 53-70. 69.
- ¹⁴ Madách Imre; Az ember tragédiája. Bp., Szépirodalmi, 1984, 95.
- ¹⁵ Szerb Antal utal erre a párhuzamra. Szerb Antal, Madách Imre = Sz. A. Magyar irodalomtörténet. Bp., Magvető, 1982, 424-432., 429.
- ¹⁶ Madách, 1984, 5.
- ¹⁷ Berzsenyi Dániel művei. Bp., Századvég, 1994
- ^{18,21} Madách, im., 10.
- ²² Uo., 16.
- ²³ Uo., 18., 20.

- ²⁴ Uo., 13.
²⁵ Uo., 18.
²⁶ Uo., 22.
²⁷ Uo., 27.
²⁸ Uo., 30.
²⁹⁻³⁰ Uo., 31.
³¹ Uo., 32.
³² Uo., 31.
³³ Uo., 23.
³⁴ Uo., 38.
³⁵ Uo., 37.
³⁶ Uo., 34.
³⁷ Uo., 45.
³⁸ Uo., 46.
³⁹ Uo., 42.
⁴⁰ Uo., 71.
⁴¹ Uo., 75.
⁴² Uo., 77.
⁴³ A homoiusion-homousion vitáról van szó.
⁴⁴ Madách, im., 104.
⁴⁵⁻⁴⁶ Uo., 108.
⁴⁷ Tóth Éva, Ádám és Éva, Színháztudományi Szemle, 1997, 32., 53-58.
⁴⁸ Madách, im., 138.
⁴⁹ Uo., 139.
⁵⁰ Uo., 146.
⁵¹ Uo., 147.
⁵² Bori Imre, Az „új” üzenetének meghallója, 26.
⁵³ Madách, im., 182.
⁵⁴ Uo., 196.
⁵⁵ Martinkó András, Vörösmarty és Az ember tragédiája = Horváth Károly (szerk.) Madách-tanulmányok. Bp., Akadémiai, 1978, 185-215.
⁵⁶ Uo., 185.
⁵⁷ Uo., 188.
⁵⁸ Uo., 196.
⁵⁹ Vörösmarty Mihály, Csongor és Tünde = V. M. összes költeményei II. Bp., Szépirodalmi, 1978, 377-541.
⁶⁰ Madách, 1984, 213.
⁶¹ Uo., 214.
⁶² Uo., 215.
⁶³ Gyárfás, 1978, 173.
⁶⁴ Madách, im., 224.
⁶⁵ Uo., 223.
⁶⁶ Uo.
⁶⁷ Uo., 226.
⁶⁸ Uo., 229.
⁶⁹ Gyárfás, 1978
⁷⁰ Madách, im., 20.
⁷¹ Uo., 234.
⁷² Uo., 46.

Irodalom

BABITS Mihály

- é.n. Előszó Madáchhoz. In: Ezüstkör. Bp., 257-260.
- é.n. az ifjú Vörösmarty. In: Írás és olvasás. Bp., 58-77. p.
- é.n. A férfi Vörösmarty. In: Írás és olvasás. Bp., 77-107. p.

BARTA János

- 1953 Arany János. Bp.
- 1978 Madách. In: Madách-tanulmányok. Horváth Károly szerk. Bp., 11-17.
- 1987 Az ember tragédiája értelmezéséhez. In: A pálya végén. Bp., 271-290.

BENE Kálmán

- 1993 A forradalom ábrázolása Madách Imre és Georg Büchner drámájában. In: I. Madách Szimpózium. Balassagyarmat-Csesztve-Szügy, 79-95.

BORI Imre

- 1985 A magyar irodalom modern irányai I. Újvidék.

FEHÉR József András

- 1993 „Az ember tragédiája” komplex lélektani szempontból, különös tekintettel „Éva” alakjára. In: I. Madách Szimpózium. Balassagyarmat-Csesztve-Szügy, 1993, 95-109.

GEROLD László

- 1994 A meglelt örökség. Újvidék

GYÁRFÁS Miklós

- 1978 A tragikus irodalom színháza. In: A tettes mindig Oidipusz. Bp., 151-177.

HORVÁTH Károly

- 1978 Az ember tragédiája mint emberiség-költemény. In: Madách-tanulmányok. Horváth Károly szerk. Bp., 27-47.
- 1984 Madách Imre, Bp.
- 1993 Az ember tragédiája szereplőinek és motívumainak bibliai és világirodalmi előzményeiről. In: I. Madách Szimpózium. Balassagyarmat-Csesztve-Szügy, 21-79.

KÁICH Katalin

- 1997 „Miért büntetne?” A Tragédia Isten-képének egy lehetséges kommentálása. In: Színháztudományi Szemle 1997, 32., 23-33.

KIRÁLY Gyula

- 1997 Utópia és tragikum. Kísérlet Dosztojevszkij és Madách poétikájának összehasonlítására. In: Színháztudományi Szemle 1997, 32., 75-89.

KOZMA Dezső

- 1996 Vallásos élmény és létértelmezés Madách műveiben. IV. Madách Szimpózium. Balassagyarmat-Szügy-Alsósztregova, 134-141.

LENGYEL Dénes

- 1978 Az ember tragédiája mint szerelmi dráma. In: Madách-tanulmányok. Horváth Károly szerk. Bp., 57-83.

MARTINKÓ András

- 1978 Vörösmarty és Az ember tragédiája. In: Madách-tanulmányok. Horváth Károly szerk. Bp., 185-215.

MIKÓ Krisztina

- 1978 Éva szerepe a Tragédia jelképrendszerében. In: Madách-tanulmányok. Horváth Károly szerk. Bp., 89-107.

NÉMETH G. Béla

- 1978 Két korszak határán. In: Madách-tanulmányok. Horváth Károly szerk. Bp., 107-133.

SÓTÉR István

1965 Álom a történelemről. Bp.

STRIKER Sándor

1996 Az ember tragédiája rekonstrukciója I-II. Bp.

1997 Stílus és gondolat. A szövegváltozatok hatása a Tragédiára. In: Színház-
tudományi Szemle 1997, 32., 67-75.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály

1980 Történelemértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában. In: Világkép
és stílus. Bp., 319-362.

SZERB Antal

1982 Magyar irodalomtörténet. Bp.

TÓTH Elvira

1997 Ádám és Éva. In: Színház-
tudományi Szemle 1997, 32., 53-59.

VARÓCZI Zsuzsa

1993 Az ember tragédiája mítoszi utalásai. In: Jelenkor 1993, 9., 725-742.

VALUE AND DECLINE. DEATH IMAGES AND VARIATIONS IN THE TRAGEDY OF MAN BY IMRE MADÁCH

The science of literature looks upon the period following the events in 1848 as apoetic and aheroic. Once the poetic outlook on life faded away literary genres also took on new forms. First of all it was the epic measure and the image of the hero participating in the making of history that ceased to be topical. One of the central themes in *The Tragedy of Man* by Madách is this universal degradation of values which rendered questionable not only the standing of the creator but also the concept of values too. As the relevance of the individual as a creating subject started to decrease the notions of existence – life, work and death – also started to degrade, what more, turned into their opposite. In *The Tragedy of Man* the cathartic images of the decline of ideological and ethical values become deprived of credence by death images not merely devoid of rites but even turned satirical. It is this duality that the author is concerned with.

GEROLD LÁSZLÓ

PETŐFI SÁNDOR

(Mutatvány egy irodalomtörténeti tankönyvből)

Közlésre elfogadva: 1998. X. 12.

„A” költő, akit irodalmunkból a külföld is és olvasóink is mindmáig legjobban ismernek, életművéből viszont a politikától függő szemlélet koronként mást és mást sajátít ki, illetve mellőz, hallgat el, az irodalomtörténetírás pedig (a közelmúltig) a politikai szemlélethez igazodva értelmezte a költő ellentmondásai ellenére is egységes opusát.

Élete. 1823. január 1-re virradóra született Kiskörösön, anyja Hrúz Mária, apja Petrovics István mészáros. 1824-ben a család Kiskúnfélegyházára költözik, Petőfi itt kezdi meg iskolai tanulmányait, melyeket Kecskeméten, Szabadszálláson, Sárszentlőrincen, Pesten (a német nyelvű evangélikus és a piarista gimnáziumban), Aszódon, Selmecen folytat, majd miután két éven át, 1839 szeptemberétől felhagy a tanulással – előbb statisztá a Nemzeti Színházban, ezt követően 1839 szeptemberében Sopronban katonának áll (Grázban megbetegszik, Zágrábban gyógykezelik) s 1841 februárjában leszerel és néhány hónapig vándorszínész –, 1841 októberétől egy évig ismét diák, ezúttal Pápán (itt barátkozik meg Jókaival), ahol pénztelenség miatt végleg abbahagyja a tanulást. 1842. május 22-én jelenik meg nyomtatásban első verse (*A borozó*) Petrovics aláírással a legjelentősebb folyóiratnak számító Athenaeumban. Előbb szüleinél él Dunavecsén, majd néhány hónapig színész Székesfehérváron, utána Kecskeméten, közben felkeresi verseivel Pesten Vörösmartyt és Bajzát. Pestről Pozsonyba megy s az Országgyűlési Tudósítások másolásából él. Visszatér Pestre, megbízást kap két angol regény fordítására, gyalog bejárja Kelet-Magyarországot, időnként beáll színésznek, Pesten és Dunavecsén tartózkodik. 1844 júliusától a Pesti Divatlap segédszerkesztője, októberben színészként fellép a Nemzeti Színházban, még ebben a hónapban megjelenik vígposza (*A helység kalapácsa*), s ettől kezdve jelennek meg munkái, az év végén versei első kötete *Versek 1842-1844* címmel. Pesten él, de gyakran tesz hosszabb utazást az ország-

ban. 1845 novembere és 1846 márciusa közötti válságos hónapjait (Felhők-korszak!) szüleinél tölti Szalkszentmártonban, majd visszatér Pestre és barátaiival a kiadóktól független Pesti Füzetek megjelentetése szándékával megszervezi a Tízek Társaságát. Ez év végén kerül sor első szatmári útjára, melynek során megismerkedik Szendrey Júliával, akit a lány szüleinek ellenkezése ellenére 1847 szeptemberében feleségül vesz. Időközben megjelennek *Összes költeményei* s meglátogatja Nagyszalontán Arany Jánost, akivel a *Toldi* megjelenésétől már igen szoros levélbarátságban volt. Petőfi Júliával Koltóról, ahol mézesheteit tölti a Teleki-kastélyban, betérve ismét Aranyékhoz, Pestre érkezik. 1848. március 15-étől a pesti és az országos események középpontjába kerül, beáll nemzetőrnek, Szabadszálláson követnek jelölteti magát, de a választásokon csúfosan megbukik. Kossuth toborzóra küldi, tisztí kinevezést kap, de rangjáról a hadügyminiszterrel való összetűzése után lemond, időközben beáll Bem tábornok seregébe, aki őrnaggyá nevezi ki. Részt vesz a segesvári csatában, ahol 1849. július 31-én Fehéregyháza határában elesik. Nem sokkal halála után Júlia férjhez megy. A hiedelem szerint Petőfi orosz fogságba esett, Szibériába került, ahol még néhány évig élt, megnősült s verseket is írt.

Munkássága. Gyorsan élt, gyorsan dolgozott (a *János vitéz*t nem egész két hónap alatt írja!), rövid élete s alig hét évnyi költői munkássága ellenére korszakok váltják egymást életművében, amely teljes egészében a romantika jegyében alakul, s melyet a személyesség költészetünkben addig nem tapasztalt foká jellemez; „verseiben mindent a maga képére formál, s minden közlendőt a maga szemlélete révén erőszakol, minden objektivitás igényét félrelökve, az olvasóra” (Margócsy István).¹ Ez a mérhetetlen individualizmus, ami egyértelműen romantikus vonás, szolgálhat magyarázatul, miért lett/lehetett Petőfi a magyar költői nyelv, a költői megszólalás reformátora, felszabadítója.

Költészete korszakhatár líránk történetében. Új versideált teremt, új költészetfelfogást honosít meg. Vele új költőtípus jelentkezik, aki mindent megír, amit lát, tapasztal, érez; verseiből összeállítható életének, gondolkodásának, érzésvilágának naplója. Petőfivel új ízlés kezdődik irodalmunkban. Érthető, hogy verseit, köteteit vagy heves tiltakozással, vagy heves lelkesedéssel fogadják, hogy költészete körül ízlésháború dül, ahogy az is, hogy nincs költőnk, akinek ennyi versének tárgya a költészet, a költői szerep, hivatás. Számára egyszerűen létkérdés, sőt életforma a költészet („Költő vagyok, költőileg kell / Végig rohannom az életúton”), büszke, hogy költő, lángol benne a költőtudat (még pályája legelején kijelenti: „Költőnek lenni isteni, / Én költő leszek! / Varázserővel szívemet / E vágy szállotta meg”). Ezért kínálkozik célravezetőnek, Petőfi költészetéhez való közelítést ezzel a verscsoporttal kezdeni.

Anélkül, hogy közöttük szigorú határt vonhatnánk, a könnyebb áttekin-
tés érdekében csoportosíthatjuk e tárgykörbe sorolható verseket. Kezdet-
ben, a pálya első, 1842-1844 közötti szakaszában túlsúlyban vannak a köl-
tői elhivatottság érzésének, tudatának jelentkezéséről s a hivatásra való
készülődésről tanúskodó, illetve a téma néhány motívumát (a költészet ere-
je, a költő megértése, költészet-haza, költészet-szerelem, képzelet és való-
ság a költészetben stb.) megszólaltató szövegek (*Verseim, Jövendölés, Dal-
forrás, Ideál és való, Szobámban, Az utolsó alamizsna* stb.). Ezt követik,
főleg a pálya középső korszakában (1844-1847) írt önmeghatározó versek,
melyekben vagy a költészet jellemzését nyújtja, jellegzetes petőfies válto-
zatban, vagy saját ars poeticáját fogalmazza meg, ez utóbbit nemegyszer
kritikusainak válaszoló, ún. vitaverseiben teszi (*A dal, A régi jó Gvadányi,
Az utánpótlás, A természet vadvirága, Költő lenni vagy nem lenni, A költő
s a szőlővessző, Dalaim, A költészet, Az én pegazusom, Csalogányok és pa-
csirták, A világ és én, Gyalázatos világ, Császár Ferenc önagyságához*
stb.). Élete utolsó szakaszában, körülbelül 1847-től, e tárgykörben írt verse-
ket természetszerűen átjárja a politika, akkor is, ha Petőfi a költő küldetés-
szerepét fogalmazza meg (*A XIX. század költői, Rongyos vitézek, Adorján
Boldizsárhoz*), akkor is, ha a költőket a politikusokkal hasonlítja össze (*A
magyar politikusokhoz*), illetve amikor a szabadságharc forгатagában arra
gondol, hogy nem csak katona, hanem költő is (*Miért kísérsz, Pacsirtaszót
hallok megint, Szörnyű idő...*).

A hivatásra való készülődést, a nagy fokú hivatástudatot Petőfiben ele-
ve erős emberi becsvágy gerjeszti. Egyik barátjának írja még 1842-ben: „De
már rég meg van mondva, hogy én középszerű ember nem leszek: aut Cae-
sar aut nihil” (vagy Caesar, vagy semmi). S ennek a gondolatnak jegyében
születnek versei, mint pl. a *Jövendölés*, melyben a költő halálon túli dicső-
ségét hirdeti (eredeti címe *Az álom* volt!), azt, ami minden földi kinért kár-
pótlást nyújt(hat), többek között azért is, amit költőként kell(ett) elszenved-
nie. Petőfi számára tehát a költészet, amit azért választ hivatásul, sőt
életformául, mert úgy érzi (volt katona is, színész is!), hogy ehhez van iga-
zán tehetsége, eleve nem a könnyű érvényesülés lehetősége, kezdőként is
tudja, hogy „... méreg a dal édes méze”, mert „mit a költő a lantnak ad, /
Szívének mindenik virága, / Éltéből egy-egy drága nap”. És bár hisz a dal
zivatarát megszelídítő, bosszút feledtető erejében, tudja azt is, hogy a költő
nem számíthat az emberek megértésére, ha bajba jut, senkitől sem várhat
segítséget, illetve amikor ezt dicsőség formájában megkapja, akkor már ké-
ső, legfeljebb arra jó, hogy készülő koporsóját kifizethesse (*Az utolsó
alamizsna*). Egyfelől tehát fölöttébb elszántan készül arra, hogy költő lesz
(*Dalforrás, Javulási szándék*), másfelől azonban nincsenek illúziói a költő-
sorsot illetően (*A dal*), képes (ön)íroniával is szemlélni a kiválasztottságnak
tekintett költőstátust (*Szobámban, Verseim*).

A költészet témakörében a következő csoportként említett önmeghatározó versek alaphangja, szemlélete először egy 1844 derekán írt műben (*Az utánzókhöz*) jelentkezik. Programvers, melyben Petőfi két költői képet szembeállítva („... a költés szekér, / Mely ballag széles országutakon? / Sas a költés; hol nem járt senki sem, / ő arra indul fennen, szabadon”) fogalmazza meg saját különútját, melynek a vers végén úgy kíván nyomatékot adni, hogy azokat, akik nem az általa kijelölt úton haladnak, tehetségtelenekként kizárja a költők közül: „Fogj tollat és írd, hogyha van erőd / Haladni, merre más még nem haladt; / Ha nincs; ragadj ekét vagy kaptafát, / S vágd a földhöz silány dorombodat!” Ugyancsak kétféle költői megszólalási mód szembeállítására épül *A természet vadvirága* c. vallomása, melyet irodalmunkban addig nem tapasztalt indulatosan személyes hangjával („Mit ugattok, mit haraptok / Engemet, hitvány ebek!”) is figyelmet keltő, rendhagyó. Válaszvers kritikusaiknak, akik költőietlennek, megformálás tekintetében ügyetlennek, hanyagnak, hangja, modora szerint póriásnak, sőt aljasnak tartva kifogásolják Petőfi verseinek nyelvét, modorát, s akiket viszont ő „finnyás kóficok”-nak tart, akik a biedermeier emlékkönyv-líra érzelmes, moralizáló szépeltetését képesek csak költészetként elfogadni, s az ő természetes, a beszélt nyelvhez hasonlatos megszólalására süketek. A kritikusok által emészthető költészetet mesterkéltnek, üvegházinak, saját verseit (s önmagát) viszont a természet vadvirágának nevezi, ami nem azonos a tanulatlan vadzszenivel. E vadvirág-metaphora áll a körülötte dúló ízlésháborúra utaló egyszerre vallomás- és vitavers középpontjában, határozza meg a vers két pólusának hasonlatait, képeit s természetesen az egymásnak feszülő elvi ellentéteket. Ilyenformán mintegy kiindulópontja Petőfi későbbi ars poeticáinak, illetve vitaverseinek. Az utóbbiakra hasonló szókimondó, sőt durva hang jellemző, mellyel Petőfi töretlen öntudattal saját költészetideálját, verseit és verseinek közönségét védi. Ezeknél jelentősebbek a vallomásversek, melyekben költészetének önjellemzését nyújtja. Közülük is mindenekelőtt a *Dalaimat* kell említeni, melyben versszakról versszakra haladva költészetének más-más vonását villantja elénk. Dalai, attól függően, hogy milyen hangulat, érzés, szándék, emberi tartalom kap bennük helyet, hol „Holdsugári ábrándos” lelkének, hol „Pillangói könnyelmű” lelkének, hol „Vadrózsaí szerelmes” lelkének, bordalaiban „Szivárványi mámoros” hangulatának, a történelem igazságtalanságaira gondolva „Fellegei bánatos” lelkének, hol pedig, mikor cselekvésre buzdít, „Villámlási haragos” lelkének. Mintegy versszakonként foglalja jegyzékbe, katalogizálja verseit, miközben „a különböző költői megnyilatkozások, műfajok, a különböző lélek- és kedélyállapotok egymáshoz képest mellérendelt viszonyban állnak, s egyiknek sincs kitüntetett szerepe vagy túlsúlya a többihez képest. Amint a költő lelke igen sokféle reakcióra képes, úgy a költészet is sokféle lehet és sokfelé irányulhat: s mindnek megvan a maga létjogosultsága” (Margócsy).²

Hogy Petőfi jelentősebb ars poeticái kivétel nélkül a költői pálya fontos állomásaihoz, váltásaihoz kötődnek, azt a kiemelt fenti versek mindegyike bizonyítja. *Az utánzókhoz* (1844 augusztus), melyben lenézően szól a romantika maradinak tartott vonulatáról, csak napokkal előzi meg a történelmi romantika alapműfaját, az eposzt parodizáló művet, *A helység kalapácsát* (1844 aug.-sept.). A költői beszéd természetességét hangos szóval hirdető vers, *A természet vadvirága* (1844. dec. 21-22.), alig két héttel íródik romantikus költészetünkben fordulópontot jelentő, a népköltészeti hagyományt és az élő nyelv közvetlenségét ötvöző *János vitéz* után. A számadásversnek tartott *Dalaim* (1846. ápr. 24-30.) mindössze néhány nappal követi Petőfi emberi válságának, az ún. Felhők-korszaknak fölöttébb kiábrándult műveit, verseit, regényét (*A hóhér kötele*), drámáját (*Tigris és hiéna*), mintegy jelezve így a lelki krízis legyőzését. Hasonlóképpen embe-ri-költői (Petőfinél a kettő elválaszthatatlan) váltás terméke *A költészet* (1847 aug.) c. vers, amely (akárcsak Arannyal folytatott levelezése, vagy az *Összes versei* elé szánt, 1847. jan. 1-i keltezésű, de kiadatlan *Előszó*) a népvézéri költőszerep ekkortájt felerősödő szemléletével hozható kapcsolatba.

Túljutva a Felhőkön és Júliára találva 1846 utolsó harmadától-negyedétől számítható Petőfi, feltételesen szólva felnőtt korszaka, mely költészetében jelentős tematikai és műfaji, formai változást hoz. A vágyó, szenvedő fiatalemberről a képzelt szerelmet felváltó valós szerelem és a kor politikai-társadalmi változásai férfit érlelnek. Ez már a jól ismert, emblémává vált szabadság-szerelem periodusa. A költészeti tárgyú versek közül ekkor keletkezik a *Csalogányok és pacsírták*, melyben arról ír, hogy már nem a múltból daloló, a „holt időt” sírjából „Halottrablók”-ként felhozó csalogányok szavára kell hallgatni, hanem a sinlődő, beteg emberiséget meggyógyítani képes, hajnalt hozó pacsírtákra. Ezt követi a korszak s talán az egész életmű legismertebb ilyen tematikájú nagy költeménye, *A XIX. század költői*, melynek ellentétekből kialakított víziójából Petőfi kifejezetten romantikus költő szemlélete rajzolódik elénk. A nemzet, a nép boldogságát az általános anyagi jóléttel („Ha majd a bőség kosarából / mindenki egyaránt vehet”), jogegyenlőséggel („Ha majd a jognak asztalánál / Mind egyaránt foglal helyet”), a szellemi javak birtoklásával („Ha majd a szellem napvilága / Ragyog minden ház ablakán”), a Kánaánt megvalósító költői vezér-, próféta-szereppel összekötő, retorikus hatásossággal szerkesztett látomásvers azon az elven nyugszik, amelyet Aranyhoz írt levelei („Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század feladata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek”), s a kötete elé tervezett *Előszó* után szó szerint megismétel *A költészet* zárórészében: „A költészet nem társalgó-terem, / Hová fecsegni jár a cifra nép... / Több a költészet! olyan épület, / Mely nyitva van boldog-boldogtalannak, / Mindenkinek, ki imádkozni vágy, / Szóval szentegyház, ahová belépni / Bocskorban sőt me-

zít láb is szabad”. Ettől a küldetéstudattól vezérelve állítja szembe a politikusokat és a költőket (*A magyar politikusokhoz*). Azokat „Az apró napi események / Mulandó pásztortüzei”-nek látja, kiknek lángja gyorsan elhamvad, a költők viszont – mikor égtek – „kicsiny csillagok”, ám sokáig ragyognak, mert ők Isten küldöttei. Közöttük is különösen fontos a magyar költők szerepe, akik egyetlen örökségünk, nyelvünk őrei, és a politikusok mégis lenézik őket. A költőnek, kivált ha magyar, küldetése van, mondja Petőfi, aki negyvennyolc márciusát megelőző versei közül az *Adorján Boldizsár*hoz írt episztolájában arra figyelmezteti barátját, hogy a költő, mert küldetése van, nem némulhat el. A március 15-ével kezdődő események sodrában és bennük való szerepvállalása folytán Petőfi élete utolsó másfél évében kevesebb verset ír, s ezek között is elenyésző a költészettel foglalkozók száma. Immár nem költőként, hanem forradalmárként szólal meg („Egy ember szól, de milliók nevében!” – olvashatjuk *A nemzet-gyűléshez* c. 1848. júl. 4-i versében). S Petőfi ezzel a szereppel, mint előtte minden szerepével, teljes mértékben azonosul, „időlegesen még az addigi életút kitüntetett státusát, a költőt is alárendeli” (Ratzky Rita)³ ennek. A szabadságharc forгатagában, ha a költészetre gondol, az számára afféle vágyott menedékhelynek tűnik, (*Miért kísérsz, Pacsirtaszót hallok megint*), élete utolsó versében (*Szörnyű idő...*, 1849. júl. 6-17.) pedig csupán dokumentáló szerepében reménykedik: „... fog maradni valaki, / Leirmi e / Vad fekete / idöket a világnak?”

A költészetről írt vallomásversek közül több önportré is. Nem ok nélkül, egyfelől mert Petőfinek nem csak költészetét kellett elfogadtatnia, hanem önmagát is, ki volt katona, több ízben diák s színész, ki verseiben hol betyár, hol borissza, hol reménytelenül szerelmes, hol éhezö vándor, gyakorta pedig éppen költö, de mindig legszemélyesebb hangon szólal meg („ha már lírikus az ember, hát azért lírikus, hogy magáról beszéljen”, vallja), másfelől mert alkatiilag igényli, hogy más-más alakban mutakozzon, állandóan szerepet játszik s közben csodálkodik, hogy két- vagy inkább sokféleségét nem értik („Nem ért engem a világ! / Nem fér a fejébe, / Egy embernek éneke / Hogy lehet kétféle? / Hogy dalolhat az jelenleg / Szívrepesztö bánatot, / Ki elébb egy pillanattal / Úgy örült, úgy vígadott?”), holott ő mindig öszinte. S költészete is az, lévén, hogy „lírāja (ahogy Horváth János⁴ írja) nem kérdésekre, hanem benyomásokra felel s felel személyes különössége, vérmérséklete és pillanatnyi kedve” szerint. Másszóval szerepjátszó, de nem a szó elmarasztaló értelmében, hanem belső ösztöntől, igénytől vezérelve. Ennek ellenére magánemberként a költöt nem szabad azonosítani verseinek alakjaival, ezek nem a költö hiteles lenyomatai, de a hitelesség látszatát keltik azáltal, hogy Petőfi behelyezkedik ezekben a szerepekbe. Ez sikerének titka, attól függetlenül, hogy kinek az öltözékét ölti magára, mert nem kívülről látja és láttatja alakjait és a helyzeteket, hanem önmagát helyezi ezekben, azért mindig azt érezzük, hogy őt látjuk, hogy a vers róla szól.

Ahhoz, hogy a Petőfi-féle „szerepjátzás” verseire jellemző fokon működjön, nem elég a hajlam, az ösztön, sőt a közönség elvárása, érdeklődése sem, ha nem létezik kellő forma és nyelv, amelyben és amelyen ez a költői igény kifejezésre jut(hat), illetve amit a közönség képes elfogadni. Petőfi támadások ellenére is gyorsan növekvő népszerűségének titka, hogy rátalált a számára legalkalmasabb formára, a dalra, és nyelvre, a mindenki által beszélt, érthető köznyelvre, amely nélkülöz bármiféle kimódoltságot, mesterkelt költőiséget, ugyanakkor viszont költészet. Természetesen Petőfi nem beszélte fellépésétől kezdve hibátlanul ezt a költői nyelvet, ahogy ezt Petőfi Sándorként aláírt első verse, a *Hazámban* is tanúsíthatja. Verseiben, kivált ha a választott helyzet- vagy alaksablont nem sikerült egyénisége erejével kellő mértékben hitelesítenie, felismerhetők az emlékkönyv-költészet nyelvi, verstani fordulatai, melyektől azonban idővel megszabadul.

Petőfi lírájának kutatói szerint munkássága elején (1842-től 1845-ig) kedvelt műfajai a bordal, a humoros népi életkép, az anekdota és a népdal, mindnek több évtizedes előzménye van költészetünkben. Petőfi ezt a hagyományt folytatja, s ugyanakkor egyéniségének jegyeit is be-beviszi a műfajokban, melyek közül kevésbé a bordalokban, inkább az anekdotikus és humoros életképekben (*Az én torkom álló malom, Szeget szeggel, Csokonai, Tintásüveg*) találja meg saját költői hangját. E verscsalád remeklése a *Megy a juhász számaron* kezdetű költői tréfa, amely egyszerűségével, tömörségével, szellemével és költői eszközeivel (rím, ritmika) előlegezi Petőfi későbbi nagy verseit. Az első korszak valódi eseménye Petőfi népdal-költészete, amely az előző év 15 versével szemben 1844-ben 30 szöveget magába foglalva jelenti a majd fél évszázada alakuló irodalmi népiességünk betetőzését.

Már a felvilágosodás kori nyelvújítók felfedezték, hogy a nemzet nyelvét a nép, a parasztság, a jobbagyság őrizte meg. A nemzeti hagyományt kereső romantika a nyelv mellett pedig felfedezi a népi kultúrát, felismeri, hogy a népköltészet, általában a folklór éppen úgy híd a jelen és a múlt között, mint a történelem, azzal a különbséggel, hogy a historizmus múltból vett példaképeket állít a jelen elé, a népi kultúra viszont eleven kapcsolat múlt és jelen között. A nemzeti lét és jelleg bizonyítása mellett a népköltészet segíti az irodalom világivá válását.

A felvilágosodás kezdete óta akár nyelvújítóként, akár gyűjtőkként íróink érdeklődnek a népnyelv, a népköltészet, különösen a népdal iránt, aminek munkásságukban is nyoma van. Előbb a népdal stílusát kívánják eltanulni, színező elemnek tekintetik a népdal formai jegyeit, elsősorban a dallamot, a versformát, mint Kölcsey, aki az irodalom számára akarja hasznosítani a népdalt. Kisfaludy Károly viszont valódi népdalokat kíván írni. Más jellegű Petőfi viszonya a népdalhoz. Ő nem utánozza a népdal külsőségeit, számára nem formai cél, hanem olyan versforma, amely egyéniségének legjobban megfelel. Petőfi, volt szó róla, kedveli a helyzeteket és az

alakokat, melyekbe és kikbe belehelyezkedhet. A népdal pedig jellegénél fogva kínálja a szerepjátszás megannyi lehetőségét, ki népdalt olvas, hallgat, önmagára vonatkoztatja. Így vagyunk Petőfi „népdalaival” is, azzal a különbséggel, hogy ezeket olvasva nem egy általános alany, hanem a költő helyébe képzeljük magunkat. Gondoljunk csak a jól ismert *Befordultam a konyhára* c. versére! A szerepjátszás lehetősége és a versforma mellett Petőfi számára a népdal nyelvének egyszerűségével is vonzó. Hogy nem utánozni szeretné a népdalt, látszik, hogy „népdalaiban” nem népieskedik, nem erőlteti a népinek vélt nyelvi kifejezéseket, ellenben gazdaságos és ugyanakkor hatásos szerkesztést tanul a népdaltól. Felhasználja azokat a „gondolatformákat” (Horváth János)⁵, amelyek jellemzik a népdalt. Kevésbé alkalmazza a szinte kötelezőnek tartott természeti kezdő képet vagy a népdal állandó metaforáit, inkább él az ismétlődés (*Ki vagyok én? Nem mondom meg...*), a párhuzam (*Boldogtalan voltam*), az ellentét (*Ez a világ amilyen nagy...*) vagy a műfaj kínálta humor (gondoljunk zsáneralakjaira!) lehetőségével. De nyilván vonzza a népdalok életszerűsége is.

A népdal, de általában a dal, mely lehetővé teszi a számára létfontosságú lírai önkifejezést, nyelve, szerkezete szerint is meghatározó forma, Petőfi költészetében a tisztító, a szűrő szerepét tölti be. Következésképpen hatása az egész életműben felismerhető, anya-, család- s szülőföldverseinek (*Füstbement terv, Egy estém otthon, István öcsémhez, Szülőföldemen* stb.) közvetlen hangvételén, tájverseinek (*Az alföld, A csárda romjai, Kutyakaparó, A Tisza, A puszta, télen, Kiskunság* stb.) tárgyszerűségén, leírástechnikáján, szerelmi, közéleti vagy politikai verseiben, akárcsak költői leveleiben (*Levél Várady Antalhoz, Arany Jánoshoz, Levél Arany Jánoshoz* stb.) vagy a Felhők-korszak válságverseiben.

Sajátos alakulási ívet jár be Petőfi szerelmi költészete. Pályája kezdetén szerelmi helyzetdalokat és szerelmi tárgyú népdalokat ír (*Erdő szélén, Kakasszóra hajnal ébred...*, *Hortobágyi kocsmárosné, Érik a gabona, Kis furulyám szomorúfűz ága...*, *A szerelem, a szerelem, A virágnak megtiltani nem lehet* stb.), majd következnek azok a rövid ciklusok, melyek versei létező személyekhez (Róza, Matild, Zsuzsika) kötődnek ugyan, de inkább a költő szerelmi vágyáról, mint valós élményéről szólnak még zömmel népdalszerűen. Ezekről különbözik a *Szerelem gyötrelme* címen ismert ciklus hat verse, melyek ihletője a reménytelenség („Az én szerelmem nem a csalogány..., nem kies liget..., nem nyugalmas ház... Az én szerelmem rengeteg vadon”). Itt már nem a népdalok szerelmesei állnak előttünk, akik „benne élnek egy faluközösségben, egy családban”, hanem a romantikus szerelmest látjuk, a magányos hőst, aki „a magány ellen, a szerelemért” (Ratzky)⁶ küzd. Ez a szerelem már nem idill, hanem kín és küzdelem, melynek, mert nem a képzelet, hanem megélt gyötrődés hívja életre, ahogy a címek (*Volnék bár..., Szerelmem zúgó tenger, Élet, halál! Nekem már mindegy*) tanúsít-

ják, története, alakulási íve van. Ezt követi két nagyobb ciklus, a 34 versből álló *Cipruslombok Etelke sírjáról* és a 39 verset tartalmazó *Szerelmem gyöngyei* ciklus. Mindkettő 1845-ben keletkezik, s mindkettőre kimódolt-ság jellemző, nyilván valóságélmény helyett a képzelet termékei. Ez különösen az 1845 januárjában papírra vetett első ciklusra érvényes, melynek verseit Petőfi a már halott Csapó Etelkéhez írja, s így akár többrészes sír-versnek is tekinthető. A lány, aki talán szerelme lehetett volna, elvesztése miatt kesergő költő versei ezek. Az augusztus és október között írt másik ciklus verseit az ún. Berta-szerelmem ihleti. Petőfi Gödöllőn találkozik a lánnyal, szokása szerint gyorsan szerelmes lesz belé és a kezét is megkéri, de kikoszarazzák. Vigasztalásul versekben éli át a valósággá nem vált szerelmet. „Oh leányka, ha te nem szeretsz is / Engedd meg, hogy szerethesselek”, kéri a ciklus kezdetén (*Megteremtéd lelkem új világát*) a lányt, s mint ha megkapta volna az engedélyt, szövi ábrándverseit, melyekre a *Cipruslombok...*-hoz hasonlóan a hitelesség helyett a mesterkéeltség jelzői illelenek. Attól függetlenül azonban, hogy eleve lefutott ügyről van szó, hogy sem bánatának, sem örömeinek nincs igazán tétje, a ciklust uraló feltételesség jelzi, a Berta-versek nem tekinthetők csupán költői helyzetgyakorlatoknak. Erre utal a később írt utóhang (*Megpendítem...*), melyben, miután magabiztosan kijelenti „Nem pazarlom én többé leányra / Dalaimat, érzeményeimet”, leplezetlenül megvallja, nem adja fel a reményt: „Nem lehet, hogy én még ne szeressek, / És hogy engem ne szeressenek!... Lesz leány még, kell leánynak lenni, / Aki éreztesse majd velem, / Hogy áldás az átkos élet, melyben / Van egy percnyi boldog szerelmem!” Annak ellenére, hogy mindkét ciklus szóhasználata és képanyaga biedermeieri szépelgést idéz, található bennük néhány petőfies vers, talán mindenekelőtt a „népdalok” (*Le az égről, hull a csillag, illetve Fa leszek, ha...*) érdemelnek figyelmet.

S bár a költő vágyott boldogsága tovább várat magára, szerelmi lírája egy gyönyörű idillel gazdagodik, *A négyökrös szekérrel*, melynek refrénje („Az országúton végig a szekérrel / A négy ökr lassacskán ballagott”) mintegy jelképesen utal a nagyon remélt, ám nehezen érkező nagy szerelemre. Ezzel találkozik 1846 szeptemberében Nagykárolyban Szendrey Júliára találva. Petőfi életében és költészetében új fejezet kezdődik ezzel a találkozással. Szerelmi lírájában visszatér az időközben mellőzött keresetlenség, természetesség, egyszerűség, számos Júlia-vers (*Száll a felhő, Ereszkedik le a felhő, Reszket a bokr, mert stb.*) a pálya kezdetének népdalaira emlékeztet.

Annak ellenére, hogy a Júlia-versek nem rendeződnek ciklusba, ha összeolvassuk őket, egy szerelmi regény rajzolódik elénk, melynek első felét, 1846 szeptemberétől egy éven át, a közeledés-távolodás, a bizonyosság-bizonytalanság versekkel mérhető feszültsége, majd mintegy két évnyi máso-

dik felét, a boldogság hasonlóképpen versekkel mérhető magas hőfoka jellemzi. Júlia Petőfi számára nemcsak valaki, akit ő – mert tetszik, mert nő – szeretni akar, hanem vele egyenlő partner, társ is, aki – és az előzmények ismeretében tudjuk, ez nagyon fontos – viszonzszereti a költőt; amikor apja választás elé állítja, Júlia nem a szüleit, hanem Petőfit választja.

„Költői ábránd volt mit eddig érzék, / Költői ábránd és nem szerelem” kezdetű vallomásvers (ami egyben, mint minden vallomás, hódító célzatú is) vezeti be a Júliához írt költemények sorát, melyek közt líránk olyan ismert, nagy verseit tartjuk számon, mint a *Beszél a fákkal a bús őszi szél*, az *Itt benn vagyok a férfikor nyarában*, a *Minek nevezzetek?*, az *Itt van az ősz, itt van újra* és természetesen a *Szeptember végén*.

Végigolvasva a Júlia-verseket, szembetűnik a természet-állandó, nemcsak díszítő, színező, mint a szerelmi lírában általános, hanem meghatározó tartalmi szereppel bíró jelenléte (idővel ehhez a szabadság gondolata társul!), melynek leggazdagabb tárháza a hasonlathalmazt katalógusszerűen tartalmazó *Minek nevezzetek?*, de amely talán főleg az elégikus költői verseket jellemzi. A *Beszél a fákkal...* mintha tájvers lenne, holott a természet ábrázolása csupán keretet ad egyfelől a refrénbe („Keblemre hajtva fejcskáját, alszik / Kis feleségem mélyen csendesen”) foglalt alaphelyzet, a zavartalan boldogság kifejezésére, másfelől az idillt ellenpontozó szabadsággal zsarnoksággal kapcsolatos tűnődéshez, gondolatokhoz. A *Szeptember végén*-ben a költő elé táruló természeti panoráma úgy válik jellegzetes őszi képpé („Még nyílnak a völgyben a kerti virágok, / Még zöldel a nyárfa az ablak előtt...”), hogy a versben az ősz szó elő sem fordul, a vers mégis az ősz jelképezte elmúlásról („Elhull a virág, eliramlik az élet...”) szól.

A természet-élet(halál) párhuzamát elemzi példászerűen Kosztolányi: „Az első szak kezdő négy sorában kemény, határozott kijelentéseket halunk a virágzó völgyről és a hókoszorús bércekről („... De látod amottan a téli virágot? / Már hó takará el a bércei tetőt”). Az 1. és 2., a 3. és 4. sor párhuzamosan fest egy ellentétet. Ezt az ellentétet festi az 1. és 3. sor különben szokott-kopott ríme is, mely azonban helyzeténél fogva súlyossá és jellemzővé válik: *virágok* és *téli világot*. Ösztönösen, a művészi érzékünkkel sejtjük, hogy a *virágok* voltaképpen az élet, s a *téli tájkép* voltaképpen a halál, hogy nem is csak a külső természetről van szó, hanem mirőlünk, mindannyiunkról, akik élünk, a költőről, aki ennek a mosolygó és hervadó természetnek egy része, s együtt rohan, vágat vele a nagy folyamatban valami ismeretlen cél felé. Ezek a kerti virágok nem olyan virágok, melyeket a kertész öntöz, s ez a nyárfa, mely az ablak előtt áll, nem olyan nyárfa, mint a többi. Jelképek ezek, melyek kíváncsiságunkat és várankozásunkat csigázva merednek föl az eszményien tiszta és csillogó térbe, s mégis elnehezdedve egy érzés zavaros fellegétől. Az első szak második része megfelelője ennek („Még ifju szívemben a lángsugarú nyár / S még benne virít az egész

kikelet, / De íme, sötét hajam őszbe vegyül már / A tél dere már megüté fejemet”). Itt arra, amit sejtettünk választ kapunk, de minden utalás és áthidalás nélkül, szintén olyan keményen és kijelentésszerűen, mint fentebb. A párhuzam és ellentét folytatódik. Az 1. és 2. sorra az 5. és 6. sor válaszol, a 3. és 4. sorra a 7. és 8. sor. Amint lenn a völgyben a virágok nyílnak, s amint az ablak előtt a nyárfa zöldell, a szívemben is még a nyár ég, s amint a hegyeken már a tél jelent meg ijesztő fehérségével, a fön is ott ezüstlik az elmúlás hava. A kép pontos, ha fölbontjuk, külön gyönyörködhetünk abban, hogy még helyrajzilag sem hibás. A virágzó völgy éppúgy alant van, mint a még forró szív, s a jeges bérc éppúgy magasabban, mint a dérütött fő. De a versben ez nincs kifejezve. A képek nem hasonlatosak. Éppen laza, egyáltalán nem kötött egymás mellé helyezésükkel kapják meg mély, jelképes tartalmukat.” A költőutód elemzése során foglalkozik a vers dallamával, kiemeli a 2. versszak kezdő sorát („Elhull a virág, eliramlik az élet...”), melyről így ír: „Csodálatos sor ez. Két egyszerű mondat, bővítmények, jelzők és határozók nélkül, egy-egy ige elől, hasonló igekötővel, az állítmány, nyomában pedig mázsás erővel egy-egy főnév, az alany – virág és élet – a sor két pillérszava... Soha dallamosabb sort nem olvastunk még... Maga az élet is ilyen gyorsan iramlik el, mint ez a sor... Huszonhét betűből áll ez a sor tizenkét magánhangzóból és tizenöt mássalhangzóból, de a mássalhangzók között nyolc folyékony mássalhangzó is van, mely inkább a magánhangzókkal tart rokonságot, a szöveget hat / lágyítja és két r, így tehát a magánhangzók száma voltaképpen húsz, a mássalhangzóké pedig csak hét, majdnem háromszor kisebb, talán innen magyarázható, hogy ez a sor annyira szökell, illan és röpül.”⁷

Petőfi talán legismertebb szerelmes verse más-, sőt sokféle, alapos elemzés tárgya lehet, hogy csak egy szempontot, az idő szerepét, jelentkezési formáit említsük, amire azért is nyomós okunk van, mert az idő egyre fontosabb tényező ebben a líravonulatban, ahogy az *Itt benn vagyok a férfikor nyarában* vagy az *Itt van az ősz, itt van újra* c. költemények is mutatják. S bár a fel-feltűnő kétely ellenére a Júlia-versekből árad a lelkesedés, ami a költő addigi érzelmi élményvilágát ismerve, természetes, Petőfi szerelmi lírájának igazi értékét nem ebben az emberileg jogos és hiteles megnyilvánulásban kell keresni, hanem az olyan bensőségesen őszinte sorokban, mint amilyen az *Itt van az ősz...* c. vers második versszaka: „Kiülök a dombtetőre, / Innen nézek szerteszét, S hallgatom a fák lehulló / Levelének lágy neszt.” Ezekben mutatkozik meg a szerelmes, aki a Júliával való megismerkedéskor így ír egyik barátjának: „szerettette, barátom, szerettette a legdicsebb leánytól, mely valaha az isten kezéből kikerült”, és ezekben mutatkozik meg a szerelmi költészetet magas fokon, értően művelő költő is.

Részben a szerelem járult hozzá Petőfi élete talán súlyosabb emberi válságához, majd ennek legyőzéséhez is. A Felhők-korszaknak nevezett

mintegy féléves periódusa (1845 szeptemberétől 1846 április végéig) kezdete szinte egybe esik a Berta-ciklus végével, a Júlia-szerelem viszont mindössze néhány hónappal követi a krízis végét. A szerelmi csalódás, illetve a nagy szerelem megtalálása csak egyik oka a válságnak, illetve leküzdésének. Mindenesetre a korszakban keletkezett művek, versei mellett drámája és regénye, egy új, más Petőfit mutatnak; ezekben „elrugaszkodott szinte mindentől, ami hagyományos volt a magyar irodalomban. Önnön hagyományaitól is (...), a népdaloktól, a bordaloktól, a zsánerképektől, a *János vitéz* költői tájaitól is” (Lukácsy). A szerelmi csalódással együtt az időszak verseit kiváltó témakatalógusban a barátságból való kiábrándulás (*A hűtelen barátokhoz*), szülei elszegényedése (*A jó öreg kocsmáros*), a haza sorsa (*Isten csodája*), a társadalmi igazságtalanságok (*A magyar nemes*), az emberi csalárdságok (*Hogy van, hogy azt a sok gazembert...*), az ifjúság elmúlása (*Távozol hát ifjúságom?*), s talán nem utolsósorban a költészetben való hit (*A költő s a szőlővessző*) s a költő iránti bizalom (*Virágos kert a költő szíve*) megrendülése is megtalálható. Természetes, hogy aki költészete elsődleges tárgyának, önmagát, érzéseit, gondolatait tekintette, az ismét több önportré-szerű verset ír (*Ismerjetelek meg! Változás, Hegyen ülök, Miért vagyok én még a világon, Minden virágnak stb.*), melyekben az életébe belefáradt embert látjuk; vezérgondolatai: „Szakadj meg szív, hagyj el engem élet”, mert: „Magam vagyok, mint a szőlő karója, / Melyről leszáradt a zöld venyige”. A mindennemű szeretethiányból („Engem ne tisztelj, engemet szeress!” – írja egyik barátjának) eredő kilátástalanságra némi magyarázattal szolgálhatnak az *Összes költeményei*hez írt *Előszó* zárósorai: „... hogy bennem szaggatottság van, az, fájdalom, való; de nem csoda. Nekem nem adta isten a sorsot, hogy kellemes ligetben csalogánydal, lombsusogás és patakcsörgés közé vegyítsem énekemet a csendes boldogság- vagy csendes fájdalomról. Az én életem csatatéren folyt, a szenvedések és szenvedélyek csatatéren; régi szép napok holtteste, meggyilkolt remények halálhörgése, el nem ért vágyak gúnykacaja, s csalódások, boszorkány sipításai között dalol feltévelyodottan műzsám, mint az elátkozott királyleány az óperenciás tenger szigetében, melyet vadállatok és szörnyetegek őriznek. – Aztán e szaggatottság nem is egészen az én hibám, hanem a századé”.

S bár Szalkszentmártonba felejteni vonul vissza (*Falun*), egyre inkább elhatalmasodnak rémképzetei, amint álmoversei (*Álmos vagyok és mégsem alhatom, Álmaim*), s az annyszor felhasznált télmotívum (*Téli éj*) sajátos változatai mutatják. A két álomvers közül az előbbi már a címével jelzi azt a köztes állapotot, amely lidérces látomásképeket szül: az életre kelt halott koldus botját rágja, de kemény, beletörnek fogai, a szájából vér ömlik; a deresre húzott cigányról a verés húsdarabokat tép le, fájdalomában, mint a kutya ugat; kutat ásnak, melyből százakós vederrel víz helyett vért mernek; a lenyakazott ifjú bedobja fejét a hamis bíró ablakán; akasztófán csecsemő,

kit anyja tép s körültáncolja vele a bitót; egy lányt lát, kinek „... két béka ül szemén, / Nyúzott patkány van orrának helyén, / Hosszú férgekből vannak fűrtel, / S őt félkígyó-félemler öleli”. Az álomképeket felvonultató másik vers pedig mielőtt feltenné a kérdést: „Meddig tart ez iszonyú világ?” a társadalmi igazságtalanságok, a gyermeki, hitvesi, rokonai csalárdságok, valamint letiport országok és népek döbbenetes vízióit idézi, majd mintegy a kérdésre válaszolva kéri, jöjjön egy égi katasztrófa, hogy „tengelyéből a földet” kivesse. A pusztulásban látja a megoldást a „Mi az ember?” kérdésre választkereső *Az őrült* c. vers is, melyben egy tébolyodott elme (az ember = őrült), ki élvezve korbácsolja meg az emberiséget, a késlekedő végítéletet úgy gondolja beteljesíteni, hogy beás a föld közepéig, löport víz le és (kacagva) levegőbe röpíti a világot.

Indítását tekintve a vizionáló álomversek közé tartozik a *Tündérálom* elbeszélő költemény, melyben a bizonytalanság („Sajkás vagyok vad, hullámos folyón... Elfáradtam... Sem part, sem örvény... Ki sem köthetek, meg sem halhatok”) s a szinte önéletrajzi hitelességű részletek után az első szerelem vágyképeiből szőtt álomkép jelenik meg.

A *Téli éjben* a Petőfi-opusban gyakran feltűnő télmotívum a lelkiállapot rajzához nyújt színpadias keretet. A meggyilkolt hit, remény és szeretet kísértetképeit követő halálvíziók megjelenítése s eltűnése után, hogy újra „béke és fény lebeg a vidéken” váratlan kijelentés következik: „Hazamehetek hát s lefekhetem, / Mert béke és fény nem való nekem”. És hogy a költő életérzését immár valóban lelki szaggatottság jellemzi, tanúsítják a következő hónapok versei, köztük a ciklussá szervezett 66 epigrammatikus szerkezetű, nemegyszer töredékben maradt versreflexió. A minden elmúlását panaszoló felütést (*Elvándorol a madár*) az elmélkedés sorai követik, melyek olykor nem egyebek afféle útközben feljegyzett gondolat-töredékeknél, ötleteknél (az „Annyit sem ér az élet” kezdetű négysoros pl. így folytatódik: „Mint egy eltört fazék, mit a konyhából / Kidobtak, s melynek oldaláról / Vén koldús nyalja a rászáradt ételt”), de amelyekből, mint a cserepekből összeállított mozaik, kialakul az önmagával vívódó költő portréja. Az önarcképként is olvasható versfüzér, amelyet töredékessége miatt többen jelentéktelennek, az életmű diribdarabkáinak véltek, Kosztolányi⁸ „liliputi műremekek”-nek nevez. Ő emeli ki többek között, mint Petőfi „kis, pár soros hangulatképeinek” egyik legsikerültebbjét, az Itt állok a rónaközépen kezdetű 16. darabját. A versben a vágyott bizonyosság és a félt bizonytalanság feszültsége munkál. Petőfi költői ének ismert szavai, fogalmai mutatkoznak meg újszerűen. Az annyszor megénekelt róna most nem a juhnyáját idézi „méla kolompjával”, nem a föld peremét, ahonnan a búcsúzó vörös nap visszanéz „Mérges tekintettel”, miközben leesik fejéről véres koronája, hanem a síri csend birodalma, melyet a nagymessze kaszáló, majd a kaszáját élesítő ember képe éppen úgy nem törhet meg, mit kép nyomán keletke-

zett gondolat: „Mit gondol, hogy én most miről gondolkodom?”. Válasz nincs, mert nem a válasz a fontos, hanem az, hogy valaki, egy másik, engem felfedez s rám gondol. Ez bizonyosságom bizonyítéka, állapítja meg a költő. De ki az a másik, a kaszáló? Lehet éppúgy magányos, de lehet maga a halál is. Semmi sem történt, s a költőben mégis a társratalálás reménye és a „kaszástól” való borzongás szólal meg. Tárgyilagos, helyzetábrázoló vers kap személyes töltetet. A szerelmi ciklusok végén a felejtési tudó költő legyőzi bánatát, ennek a ciklusnak a záródarabja (*Átok és áldás*) azonban csak látszólag kínál megnyugvást: átkozza a földet, ahol a fa termett, melyből bölcsőjét csinálták, s áldja a földet, ahol a fa termett, melyből koporsója készül.

A felhők a hangulat megmagyarázhatatlan változását jelképezik, „Az örök szél, az idő” hozza s viszi őket, tudjuk meg a *Mint a felhők a nyári égen...* c. versből, melyet már a korszak végén, 1846 áprilisában ír, s melyet nemsokára a lelki válság legyőzését mutató versek követnek. Egyik versében még felteszi a kérdést, „miért vagyok én a világon,” majd egy másikban minden bokrban megbúvó „világfaló” embergyűlöletet említi, de a vers végén már azt látja, szép a világ, van kikelet, van szép leány, „S ha itt egy ember sír, ott más nevet” (*Világgyűlölet*). És ettől kezdve változik Petőfi hangulata, változnak versei. Arról ír, hogy az emberiségért, a „világ boldogságáért” tenni akar valamit, sőt kész „Meghalni az emberiség javáért” (*Sors, nyiss nekem tért*), majd békülő jobbát kínálja fel a világnak, amely csak azért rossz, mert boldogtalan, s mint ilyent, ő nem gyűlöli, inkább sajnálja (*Száműztem magamat*), hogy episztolájának (*Levél Várady Antalhoz*) zárórészében, mint a korszak több versében, ismét a vérözönt említse, de nem pusztítást, hanem megtisztulást hozó vízióként, mely után „A megmosdott föld tiszta szép leend / És lakni fognak emberek fölötte, / Hasonlítók az isten képéhez”.

Hogy Petőfi költészete mennyire függ életének alakulásától, egy fél évvel későbbi vers (*Nem ért engem a világ*) két kulcsfogalma, a szerelem és a honszeretet tanúsíthatja, az előbbi a Júliával való találkozással, az utóbbi pedig a baráti társaság létrehozásával hozható kapcsolatba. Költemények mutatják: az életműben érik 1847 első verse, a pálya zárószakaszát fémjelző *Szabadság, szerelem* emberi-költői vezérelve. Ennek időben közvetlen előzménye Petőfi egyik legismertebb költeménye az *Egy gondolat bánt engemet*.

A haza, a szabadság gondolata s a velük kapcsolatos, rájuk utaló fogalmak (harc, csata, lánc, kard, bilincs, bölcső, nép, vér, halál stb.) igen korán, az 1842-ben írt *Hazámban*-tól találhatók Petőfi költeményeiben. Ennek a Felhők után kiterelvényesülő fogalomkörnek szintetizáló verse az *Egy gondolat bánt engemet*, melyet előszeretettel rapszodiának neveznek, holott csak hangulata, indulata alapján tekinthető annak, szerkezete nemcsak hogy

nélkülöz mindenféle rapszódikusságot, hanem szigorú szimmetriát követ. A vers sajátos feszültsége épp ebből a tartalmi-szerkezeti ellentétből következik, amit mindkettő belső ellentéte erősít. A vers tartalmi íve két egymást kizáró fogalom a halál és a (világ)szabadság között húzható ki, de ahogy vers kétféle halált ismer, a lassú sorvadást („hervadni”, „Elfogyni”), amely ellenszenves és a vágyott gyors, erőszakos („villám”, „szélvész”, „mennydörgés”) halált, úgy a (világ)szabadság kétszeri említése között is lényeges különbség van. Előbb, a vers elképzelt tengelyében (külön sorba kiemelve!) a diadal jelképe („elharsogják”), az utolsó sorban viszont a temetés zármozzanataként a meg nem valósult vágy, a belenyugvás jegyében („ünnepélyes, lassú gyász-zenével”) zárja a látomást. A vers szerkezete, melynek „három ízületét maga Petőfi jelölte ki, a 12. és a 30. sor után elhelyezett gondolatjellekkel” (Lukácsy Sándor)⁹, híven tükrözi a hangulat, az indulat változásait. A hasonlatokból épülő kétféle halálról szóló, a hangos gondolkodásra, töprengésre utaló, első szerkezeti egység jambusait (U–) a csatajelenetben mozgalmasságot kifejező anapestusok (UU–) váltják fel, majd az utolsó hat sor lassú ünnepélyességét ismét jambusok érzékeltetik. Az egyes szerkezeti részeket nagyfokú retorizáltság (ellentétek, párhuzamok, ismétlődések, fokozás) jellemzi. A vízionáló versek sorát erősíti a szintén 1847-beli *Világosságot!* és *Az ítélet*. Versein egyre inkább eluralkodik az agitatív, harcos hang (*Ha férfi vagy, légy férfi, palota és kunyhó, A kutyák dala, A farkasok dala, Meddig alszol még hazám?* stb.), költészete kifejezettebben politikai jelleget ölt (*A nép nevében, A rab, A magyar politikusokhoz*), ezen belül sajátos szint jelentenek szatirikus versei (*Okatootáia*). Ugyanakkor viszont tovább sorjáznak Júliához szóló udvarló, majd feleségversei, költői leveleket küld Aranyinak, elbeszélőkölteményt ír *Szécsi Máriáról, Bolond Istókról*.

Az egyre forróssodó politikai légkör hatására 1848. március közepéig nem kevesebb mint 25 verset ír, köztük a legtöbb a szerelmes és a politikai vers, a legszemélyesebb magánélet és a nemzet, a haza sorsáért aggódó közélet motívumai váltják egymást, fonódnak egymásba. A politikai témakör jellegzetes darabjai a télversek példázhatják, hogyan keményedik a költő hangja. *A téli estéék* minden politikai áthallás ellenére is leíró vers, életkép. *A puszta, télen*, bár a tél okozta hiánylista tájversbe szedéseként indul, az alkonyuló vidék megidézésével, „a föld pereméről” visszapillantó nap képének említésével szinte kínálja a trónjáról véres koronával lelépő királyra való utalást. *A tél halálában* (az *Anyám tyúkja* után íródik!) a költő a telet a zsarnokkal azonosítja, s felszólítja, készüljön a halálra, mert „jármát megunta” a föld, és ledobva azt, „szabadság lesz!”

A szabadság témakörében fogan az itáliai forradalom hírére írt *Olaszország* („leszakadt az ég a földre, jelenné lett a jövő”), *Az országgyűléshez*, mely a sajtószabadság nélkülözhetetlenségére figyelmeztet, a

közelgő vérítéletben reménykedő 1848, a *Kemény szél fúj...* kezdetű vers, mely azt az aggodalmat szólaltatja meg, lesz-e a nemzetnek ereje a nagy feladatra, a szabadságharcra. A márciusi események kezdetén és közép-pontjában álló *Nemzeti dal* közvetlen előzménye a *Van-e egy marok föld...* („a hazában, / Amelyet magyar vér még nem áztatott?”) és a későbbi királyellenes verseket előlegező *Dicsőséges nagyurak...*, melyet indulatos sorai („... hát / Hogy vagytok? / Viszket-e ugy egy kicsit a / Nyakatok?”) miatt eléget, ám örökébe március 15-e verse, a *Nemzeti dal* lép.

Irodalmi csillagképünkben a *Hymnus* és a *Szózat* mellett álló dal politikai célvers (sokáig csak politikai gesztusként ítélték meg), melynek irodalmi értékei is vitathatatlanok. Valóban a vers „tudatosan hordóra készült -, csak éppen nem a politikus beszél (...), hanem a költő, aki az alkalmi helyzetben a célszerű szavakkal is az örökkévalót mondja ki” (Márai Sándor)¹⁰. Hogyan? Mint minden remekmű: a legegyszerűbben. A verskezdő két sorban („Talpra magyar, hí a haza! / Itt az idő, most vagy soha!”) a költő felszólítását halljuk, de amikor a tömeg válaszol a felszólítást követő kérdésre („Rabok legyünk vagy szabadok?”), attól kezdve egy az én és a mi, a költő és az őt hallgató tömeg. A helyzet, a pillanat drámai feszültségét fokozza, hogy a vers mozgatója, legfontosabb eleme az idő, amely, mint a drámában itt is sürget. Figyeljük csak meg a vers második sorát („Itt az idő, most vagy soha!”), melyet dinamikussá a rövid szavak (a sor nyolc szótagját hat szó alkotja) tesznek, s az, hogy minden szava, nem csak a két időhatározó („most”, „soha”), az időt jelentő választással összefüggő kötőszó („vagy”), de a helyhatározó („itt”) is az idő funkcióját tölti be, mind a tartalma alapján hangsúlyos főnevet („idő”) erősíti. De a *Nemzeti dal* poétikai értékeire mutat a szerkezete, melyben a szakaszonkénti már-már önállósuló refrén („A magyarok istenére / Esküszünk, / Esküszünk, hogy rabok tovább / Nem leszünk!”), sőt a refrén felépítése kap ritmust meghatározó tartalmi szerepet, s nem kevésbé tekinthető verstani értéknek a rímtechnika. Az első négy sor tartalmi egységét biztosító páros rímeket (aabb) a refrénben xxcx rímképlet folytatja, jelezve a 2. és 4. sor („Esküszünk” – „Nem leszünk”) szoros tartalmi összetartozását, illetve a rímtelen 1. és 3. sorra háruló különös szerepet: az 1. sor kizökkent a két páros rím után, a 3. pedig késlelteti és így kiemeli a zárósort („Nem leszünk!”). Ám szólhatnak a jelentős tartalmi funkciót ellátó rímzavairól (haza—soha, szabadok—válaszszatok, mostanáig—ősapáink, haltak—nyughatnak, Ember—nem mer, A kard—a kart, megint szép lesz— nagy híréhez, századok—gyalázatot, domborulnak—leborulnak) mint a politikainak tartott költemény kivételes verstani értékeit bizonyító mozzanatról.

A *Nemzeti dal*t követő alig egy év verseit a szabadságharc eseményei, alakulása („Fessük zászlainkat fekete-pirosra, / Mert gyász és vér lesz a magyar nemzet sorsa”) hívják életre. Harci dalok, király- és németellenes ver-

sek, a követválasztási kudarcon felülemelkedő, remek tárgyilagos tájvers (Kiskunság), vitaversek (Vörösmartyhoz), a tömeg nevében megszólaló költemények (A nemzetgyűléshez), szerelmi versbe oltott politikai kiábrándulás (Itt benn vagyok a férfikor nyarában), a magára maradt nemzet fölötti büszke kesergés (Európa csendes, újra csendes) sorait halljuk, míg az utolsó vers (Szörnyű idő) vissza nem idézi annak, az időnek tragikus lejtőjét, amely a cselekvésre sürgető Nemzeti dal szülte. De ennek a tizenegynéhány hónapnak a terméke a majd háromezer sornyi elbeszélő költemény, Az apostol (1848. jún.-szept.) is.

Petőfi lírai költészetéhez hasonlóan a költői pálya alakulását jelzik nagy elbeszélő költeményei. A romantika kezdeti korszakának stílusával, költői nyelvével, modorával való szakítására A helység kalapácsa c. komikus eposza utal. Ebben egy reálisan vaskos falusi életképbe helyezett, otromba széptevésekből s verekedésből szőtt kocsmai történet jelenti a költőietlen ellenpontot a költőiségben tobzódó, hőskultuszt kedvelő műfaji hagyományokkal szemben. Minden, a szerkezettől a „hősöknek” kijáró állandó jelzőkig megvan, ami egy eposzhoz kell, csak hogy a történet és a „hősök” kisszerűsége minden romantikus eszközt megkérdőjelez, nevetségessé tesz. De egyszersmind idézőjelbe teszi a lejárt hősi romantikától szabadulni képtelen költői magatartást is.

Több Petőfivel foglalkozó szerző szerint komikus eposzának ellendarabja a János vitéz c. elbeszélő költemény, mely a romantika újabb, népiességeként ismert szakaszát fémjelzi. A szerelmes juhászlegény, Kukorica Jancsi és a falu árvájának, Iluskának szomorú története ez, amely a mese logikáját követve Tündérországból fejeződik be, természetesen a szerelmesek megérdemelt egymásratalálásával. A falusi élet realitása váltakozik a mesék irrealitásával, a két világot egységes alkotássá Petőfi mindenki számára érthető, köznapi nyelvre és az élőbeszédet követő gördülékeny verselésé fűzi. Ha A helység kalapácsával Petőfi lejárta egy stílust, akkor a János vitézzel beteljesít egy másik stílust. Ha Petőfi költői forradalmáról beszélünk, akkor bizonyítékul mindenekelőtt népdalaira és a János vitézre kell gondolni.

Harmadik, a pálya zárószakaszában keletkezett, verses formában írt elbeszélő művét, Az apostolt, nem költői, hanem emberi program, magatartás versbefoglalásának kell tekinteni. Az apostolban mintha A XIX. század költői népvézer-poétája térne vissza, hiszen Szilveszter, kinek élete több vonatkozásban idézi Petőfi életének, gondolkodásának alakulását, miután éhező családján nem tud segíteni, Istenhez fordul, akitől megbízást kap arra, hogy küzdjön az emberiség boldogságáért. Erre teszi fel életét, ám hogy reménytelen vállalkozásról van szó, mert az emberek képtelenek felismerni és megbecsülni, ha valaki érdekükben, javukra cselekszik, arra Szilvesztert saját élete, sorsa figyelmezteti. A nincstelenséget, megaláztatásokat legyőző fiatalember a világtörténelem tanulmányozása során ismeri fel küldetését:

segíteni a világot, hogy képes legyen a szabadság és boldogság megteremtésére, megérjen, mint a mű csodálatos filozófiai hasonlatában a szőlőszem („A szőlő a napsugaraktól érik; / Míg édes lett, hány napsugár / Lehelte rá élte melegét, / Hány százezer, hány miljom napsugár?... / A földet is sugárok érlelik, de / Ezek nem nap sugárai, hanem / Az embereknek lelkei”). Ő is ilyen érlelő nagy lélek szeretne lenni, de mindenki cserbenhagyja, a falusi szegényeket a pap lázítja fel ellene, műve miatt börtönbe zárják, mire szabadul, felesége is halott, és ő elkeseredésében elhatározza, hogy merényletet követ el a király ellen, ez nem sikerül, s őt a nép ujjongásától kísérve kivégzik. A költő csak abban bízhat, hogy Szilveszter kálváriája a jövőben nem ismétlődik meg, ha kihal a szolganemzedék, s a szabadságot kivívják, rá is, ki a boldogságért életével fizetett, kegyelettel fognak emlékezni.

Az apostol Petőfi utolsó éveinek látomásköltészetével mutat rokonvonásokat, de szabad szótagszámú rímtelen soraival és Szilveszter történetének bonnyolításával előlegezi, segíti a verses regény meghonosodását irodalmunkban.

Jegyzetek

¹ Margócsy István. Petőfi Sándor. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 1998, 14.

² Margócsy, ih., 21.

³ Ratzky Rita: Mi a költő? „De méreg a dal édes méze”. Bp., Széphalom Könyvműhely, 1996, 8.

⁴ Horváth János: A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. Petőfi. Tanulmányok, Bp., 1956, 286.

⁵ Horváth János: Petőfi Sándor. Bp., 1922, 88-92.

⁶ Ratzky: Petőfi Sándor szerelmi költészete 1845 előtt, ih., 23.

⁷ Kosztolányi Dezső: Szövegmagyarázat. Szeptember végén. Pesti Hírlap 1934. június 24.

⁸ Kosztolányi Dezső: Petőfi Sándor öt nyelven. Nyugat 1921. február 16.

⁹ Lukácsy Sándor: „... és piros zászlókkal”. A hazudni büszke író. Bp., Balassi Kiadó, 1995, 304.

¹⁰ Márai Sándor: Ihlet és nemzedék. Bp., Akadémiai Kiadó-Helikon Kiadó, 1992, 12.

SÁNDOR PETŐFI. A CHOICE PASSAGE FROM A LITERARY HISTORY TEXTBOOK.

This paper is a sample from the secondary school textbook in preparation, to be used in the second year. Unlike the existing Petőfi-portraits, the book approaches the opus of the best known Hungarian poet starting with his ars poetica to follow up with all the other relevant sections.

PÁSZTOR KICSI MÁRIA

SZÁMÍTÓGÉPES NEOLOGIZMUSOK A SAJTÓBAN

Közlésre elfogadva: 1998. X. 12.

A számítógépes nyelvhasználat vizsgálata nem teljesen újkeletű téma a magyar nyelvészetben.

Már a nyolcvanas évek közepén heves vita folyt a magyar sajtóban arról, hogy milyen legyen a számítógépes szakterminológia: magyar-e vagy angol. S ennek megfelelően a szakszókincs magyarításának kérdései is jelentős teret kaptak a vitán belül.

Ebben a tanulmányban azonban nem ilyen szempontból kívánok foglalkozni e témával. Nem a szaknyelvi ismérvekre szeretném összpontosítani a figyelmet, hanem inkább arra a folyamatra, melynek során a szaknyelvi eredetű szavak és szerkezetek köznyelvivé válnak. Napjainkban ugyanis éppen ennek a folyamatnak lehetünk szem- és fültanúi.

A számítógép egyre fokozottabb mértékben válik hétköznapijaink részévé, s különösen a Világháló működésbe helyezése óta egyre szűkül az a populációs réteg, mely teljes egészében kivonhatja magát a számítógép valamilyen formájú használatának kényszere alól. Mindennek viszont természetszerűleg nyelvi következményei is vannak.

Az új munkaeszköz új fogalmakkal szembesíti felhasználóját, aki legalább alapfokon kénytelen elsajátítani e fogalmaknak a nevét. Ez viszont azt jelenti, hogy a számítógépes szaknyelv terminológiájának egy része beszűremlik köznapi nyelvhasználatunkba, majd szókincsünk szerves, aktív részévé válik.

Ez a folyamat azonban korántsem játszódik le zökkenőmentesen és máról holnapra. Mint minden átmeneti időszakra, erre is a kategóriák egymásba játszása, keveredése a jellemző, s mivel lényegében élőnyelvi folyamatról van szó, azt is elég nehéz megjósolni, hogy a kikristályosodott forma – ha ebben az esetben egyáltalán lesz ilyen – hogyan jut majd kifejezésre: melyek lesznek azok a szavak, amelyek az *élelmiszer*, *vasút*, *rádió*, *telefon* stb. szavainkhoz hasonlóan bekerülnek alapszókészletünkbe, melyek viszont

azok, amelyek a *kinematoszkóp*, a *távbeszélő* vagy az egyéb meg nem honosodott szavak sorsára jutnak.

Mindez, nyilván, a megnevezett eszközök és fogalmak élettartamától is függ, de attól is, hogy hol, milyen formában és milyen gyakorisággal találkozunk az adott terminusokkal és nyelvi szerkezetekkel a nyelvet beszélők legszélesebb közössége.

Az új szavak és nyelvi struktúrák közismertté válásának egyik lehetséges mutatója az, hogy milyen gyakran fordulnak elő a sajtó hasábjain.

Ilyen szempontból lapoztam át a vajdasági magyar lapok (Magyar Szó, Családi Kör, Szabad Hét Nap stb.) utóbbi évfolyamának jelentős részét, s több magyarországi lap olyan számait, melyekhez sikerült hozzájutnom (Népszabadság, Magyar Nemzet, Magyar Narancs), majd a begyűjtött anyagot több szempontból osztályoztam.

Az eredmény, természetesen, nem teljes, és még kevésbé végleges. A kép egy aránylag rövid időszak kihasított keresztmetszete, de mégis több mindenről árulkodik:

- a vajdasági lapokban gyakrabban találunk számítógépes vonatkozású szöveget az ismeretterjesztő rovatokban (pl. a Jó Pajtás *Komputer* vagy a Szabad Hét Nap *Internet-tanfolyam* c. rovatában stb.), mint a szélesebb rétegeket megcélzó tájékoztató jellegű írásokban. Ez viszont azt jelenti, hogy a belőlük merített szóanyag inkább csoportnyelvi értékű. Mindamellett azonban ezeket az adatokat is elemeztem, mivel már maga a tény, hogy nem szakkönyvben vagy szaklapban, hanem a szélesebb közönségnek írt sajtótermékekben jelentek meg, fontos lépést jelent népszerűsödésükben;

- az összegyűjtött szóanyag jelentős része nem igazi magyar szó, ugyanis idegen elemeket tartalmaz. Mégis, foglalkoznunk kell vele, részben, mert nem minden idegen szó egyformán idegen (akár olyan szempontból, hogy nélkülözhetetlen, mivel nincs magyar megfelelője, de fontos dologra vonatkozik; akár olyanból, hogy már régóta meghonosodott nyelvünkben; illetve hangtani és alaktani szempontból könnyen beilleszkedik nyelvünkbe, s képes funkcionális összetételeket alkotni szavainkkal; stb.), részben pedig, mert maga a tény, hogy magyar morféimákkal alkot nyelvi szerkezeteket, kiemeli a teljes mértékben idegen szavak közül, s nyelvünk új struktúrájává teszi meg, még olyan esetben is, ha ez az új struktúra nem tekinthető értékítéleti szempontból egyenértékűnek más hasonló szerkezetekkel;

- a számítógépes szakszókincsen belül létezik a nyelvészeti szempontból is elbíralt magyar szavaknak és kifejezéseknek (neologizmusoknak) egy jelentős csoportja, mely szaknyelvi szempontból helytálló, a sajtó hasábjain azonban ritkán, vagy egyáltalán nem található meg. Ez részben azért van így, mert ezek a terminusok olyan dolgokra vonatkoznak, melyek a szélesebb kö-

zönség számára túl elvontak, részben azonban azért is, mert a cikkírók gyakran szívesebben folyamodnak az idegen szó használatához, még olyankor is, amikor a fogalom kifejezésére magyar szó létezik. Ez a jelenség azonban nem általános (még az ismeretterjesztő szövegekre sem lehet egyértelműen kiterjeszteni), sok esetben inkább a járulékos sajtóműfajok (tárca, karcolat stb.) sajátos stílusértékre törekvésével hozható összefüggésbe.

A helyzet tehát cseppet sem egyértelmű. Akárhová nyúlunk, vagylagosságokba és vegyes szerkezetekbe ütközünk. Mégis, a továbbiakban szólaltassuk meg magát a szóanyagot!

1. Párhuzamos kifejezések, vegyes szerkezetek

1.1. A számítógép anyanyelve az angol – szokták mondani. S ennek megfelelően – mint az előbb már említettem – vannak, akik szívesebben élnek az angol kifejezéssel még olyankor is, ha annak jól sikerült magyar megfelelője létezik. Az átmeneti időszakokra jellemzően tehát az idegen és magyar szóalakok egymás mellett élnek – keverednek.

1.1.1. Ilyen szempontból már magának a gépnek is, mely az elektronikus adatfeldolgozást végzi, kettős elnevezése van: *számítógép* illetve *komputer* (bár Seregy Lajos még a nyolcvanas évek végén megállapította, hogy „a *computer* helyett javasolt *komputer* szót ma már kiszorította a *számítógép*”). Mindamellett az összegyűjtött adatok arról tanúskodnak, hogy a *komputer* alak is tovább él, sőt magyar toldalékokat vesz fel (képző: *komputeres*; birtokos személyjel: *komputerünk*; esetrag: *komputeren* stb.) és gyakran szerepel összetételek elő- vagy utótagjaként (*népkomputer*, *komputerfüggő*, *komputerkém[ek]* stb.), talán azért, mert a szó fordításával keletkezett magyar terminus (fogalmi neologizmus) összetett szó, melynek további származékai igen ormótlanná válhatnak (*számítógép-oktatás*, *számítógép-oktató iskola* – ahol nem egészen világos, hogy a számítógép az oktatás tárgya vagy címzettje – vagy *számítógépes adatátviteli hálózat* – ahol a közvéleményt tájékoztató írás a kifejezés elvontsága miatt bizonyos olvasók számára motiválatlan maradhat stb.).

Minden jel arra mutat tehát – s arra utalnak mind a vajdasági, mind a magyarországi lapokból vett példák –, hogy jelen pillanatban ez a szópár szinonimaként él nyelvünkben, s igen mélyen bekerült mindkettő a köztudatba.

1.1.2. Vannak olyan szinonim terminusok az összegyűjtött anyagban, melyek idegen szóként is és neologizmusként is még jóval a számítógép elterjedése előtt kerültek nyelvünkbe, majd jelöltjüknek, a számítógép megfelelő részeivel való hasonlósága miatt, vonatkozási tartományuk kiterjedt az új területre is (jelentésbeli neologizmus).

Ilyenek pl. a számítógép által előállított információk vizuális megjelenítésére szolgáló külső berendezést jelölő *képernyő/monitor*, valamint a számítógép fő adatbeviteli eszközét jelölő *billentyűzet/klaviatúra*² párok.

A jelentésbővülés alapját egyik esetben a számítógép és a tévé képernyőjének, másik esetben pedig a számítógép és a zongora illetve írógép billentyűzetének alaki és funkcionális hasonlósága szolgáltatta.³

Mivel pedig a nyelv régebbi elemeinek jelentésbővüléséről van szó, valószínűleg újabb jelentésükkel együtt is viszonylag könnyen kerülhetnek be a köztudatba, annál is inkább, mivel a számítógép fontos részeit jelölik meg.

1.1.3. Vannak azonban olyan esetek is, melyeknél nyelvi igényesség szempontjából nem ajánlatos felcserélni a magyar alakot az idegennel, többnyire azért, mert az idegen szóalakok távol állnak a magyar nyelv hangzásvilágától és alaktanától. Ilyen pl. a számítógép belső adattárolására szolgáló memóriaegységeket megjelölő *merevlemez/hard disc* pár (melyet a régebbi típusú ismétlőpuska alapján - a memória egymáshoz kapcsolt részegységei miatt - *winchester*-nek is szoktak nevezni), de lényegében ide sorolhatjuk az igék túlnyomó hányadát is, mivel az angol infinitivuszból magyar igeképzőkkel alkotott igék a szabályosan alkalmazott igeragozás ellenére is idegenek maradnak (pl. *kiprintel* [kinyomtat], *ráklikkel/ráclickel* [rákattint] stb.).

1.1.4. De vannak olyan esetek is, melyeknek nincs magyar megfelelőjük. Ezek közé sorolhatjuk többek között azokat az idegen szavakat, melyekre a bevezetett erőfeszítések ellenére sem sikerült minden szempontból elfogadható magyar kifejezést találni, s ezért szabványban is elfogadták azokat, fonetikus írásmód szerint határozván meg helyesírásukat.⁴

Ilyen pl. a számítógép fizikai alkatrészeire utaló *hardver* s a számítógépen futó programokat jelölő *szoftver* szó, valamint az írásjegyek (karakterek) tárolásához szükséges információmennyiséget jelölő *bájt* és az összetartozó adatok állományára utaló *fájl* szó stb. S bár alakjukat tekintve távol állnak a magyar nyelv szellemétől, ezek a szavak mégis valamiképpen bekerültek a köztudatba, s ha nem is valószínű teljes beilleszkedésük nyelvünkbe, mindenképpen tudomásul kell vennünk jelenlétüket, legalábbis addig, míg nem találnak megfelelő magyar kifejezéseket rájuk. Addig is azonban szép számban várhatók e szavak magyar származékai, melyekre már jelenleg is számos példát találhatunk (*célhardver*, *fájlnév*, *szoftveróriás*, *szoftveripar*, *szoftvercégek*, *szoftverfejlesztés*, *szoftvercsomag*, *keresőszoftver* stb.).

1.2. Az előbb említett szavakkal szemben, melyek túlnyomórészt a számítógép elterjedésének kezdeti fázisában kerültek nyelvünkbe, s használatuk emiatt mégiscsak többé-kevésbé tisztázódott, fel kell vázolnunk azoknak a szavaknak és szerkezeteknek csoportját, melyek újkeletűek, nagyjából a divat törvényeinek engedelmeskednek, s éppen ezért több változatban élnek nyelvünkben, többféle szerkezetet hoznak létre, s meghonosodásuk még igencsak bizonytalan.

1.2.1. A Világháló üzembe helyezése óta az információk áramlásának többszörös felgyorsulása észlelhető, s ennek következményei nyelvünkben máris kimutathatóvá váltak. Az információk közvetlen igénybevételével ugyanis hirtelen megnövekedett azoknak a forrásoknak is a száma, melyekből az új fogalmaknak össze nem egyeztetett megnevezése egymással párhuzamosan nyelvünkbe áramlik. Nem is csoda tehát, hogy alig van olyan fogalom e téren, melynek ne léteznék legalább két jelölője.

Így már magának a közegnek is, melyben a világméretű információcsere zajlik, több megnevezése használatos (*Világháló, háló, Internet, net, web*³), s bár megszületett nyelvünkben is az új szó, mely e világméretű számítógéphálózatot megjelöli, a nyelvhasználat igen gyakran az idegen szövelemeket kapcsolja szóösszetételbe. Az így keletkezett produktumok viszont gyakran a divat követelményeinek igen, de nyelvünk szellemének aligha felelnek meg.

Ilyen újkeletű összetételek pl. a következők: *internet-hozzáférés, internet-szolgáltatás, internet-klub, sulinet, netkávészó, web-hely, web-világ, web-oldal* stb. A legtöbb gondot viszont közülük a *web* szó okozza, mivel a cikkírók nemigen tudnak vele mit kezdeni: néha az összetétel tagjait egybe írják (*weblap, weboldal*), néha kötőjellel (*web-oldal, web-hely*), de olyan esettel is találkoztam, amikor a *web* előtagot nyilván betűszónak tekintették, s mindhárom betűjét nagybetűvel írták (*WEB-oldal*).

1.2.2. Léteznek azonban ténylegesen is olyan angol rövidítések, illetve mozaikszók, melyeket a nyelvhasználat változtatás nélkül, vagy csak csekély változtatással vesz át és próbál meg beerőltetni nyelvünk rendszerébe. Ilyenek pl. az *e-mail* (olv.: *ímél*), a *PC* (olv.: *píszí*), a *CD-ROM* (olv.: *cédérom*) stb.

Az *e-mail* esetében, mely a számítógépes hálózaton át, elektronikus úton folytatott levelezésre utal, több alternatív kifejezés is verseng azért, hogy az angol mozaikszó jelöltjének magyar jelölőjévé váljék. Ilyenek a *drótposta, elektronikus posta* (ez volna az angol *electronic mail* szó szerinti fordítása), *elektronikus levelezés, e-levél*, sőt a tréfás etimológiával meghonosodó félben levő *emilt* is ide sorolnám.

A *PC* tekintetében elmondhatjuk, hogy létezik a magyar *személyi számítógép* kifejezés, mely az angol *Personal Computer* tükörfordításának tekinthető. Mégis, igen gyakran találkozhatunk az angol betűszó magyar toldalékokkal ellátott származékaival (*PC-hez, PC-re, PC-n, PC-jük* stb.), vagy olyan összetételekkel, melyek előtagjaként a *PC* szerepel (*PC-felhasználók, PC-tévé, PC-kultúra* stb.), talán, mert az angol rövidítés előkelőbben hangzik, vagy mert korunk nyelvhasználata egyre kevésbé kedveli a több tagból álló, hosszú kifejezéseket.

A *CD-ROM*, mely ugyancsak angol rövidítés (*CD* = Compact Disc; *ROM* = Read Only Memory = csak olvasható memória), olyan adathordo-

zót jelöl, mely csak leolvasásra alkalmas (saját adataink rögzítésére nem), de mivel az adathordozó CD lemez, sok adat tartós tárolására ad lehetőséget (pl. a szótárak, lexikonok, játékok stb. esetében).

A CD-ROM betűszónak nem leltem magyar megfelelőjét, ami nem jelenti, hogy ne volna rá szükség. Mindenképpen azonban számíthatunk rá, hogy valamilyen formában be fog kerülni a köztudatba, s ha a jövőben nem születik megfelelő magyar kifejezés a helyettesítésére, valószínűleg (a *tévé* szóhoz hasonlóan) az idegen alak honosodik meg.

1.2.3. A Világháló divatja több olyan idegen szót hozott forgalomba, mely magyar képzőkkel, utótagokkal társulva egészen népes családot alapított immár. Ilyen pl. napjaink egyik felkapott, jelzői értelmű előtagja, a *cyber* szócska, mely azt hivatott jelölni, hogy az utótaggal alkotott összetettel jelöltje a „számítógéppel való ellátottság” tulajdonságával rendelkezik, valamint az angol *surf* (olv.: *szörf*) szó (ige + főnév), mely eredetileg a hullámlovás sporttal való foglalkozásra utalt, majd jelentésbővüléssel vonatkozási tartománya kiterjedt a Világhálón történő böngészés műveletére is.

A *cyber* előtagot a kibernetika⁶ szó angol alakjából (*cybernetics*; olv.: *szájbernetiksz*) vonták el, majd adták hozzá egyéb szavakhoz.

Így a *cybercafé* (a korábban említett *netkávézó*hoz hasonlóan) olyan kávéházat jelöl, ahol Internet-kapcsolattal ellátott számítógépek állnak a látogatók (fogyasztók) rendelkezésére; a *cyber-lakás* lakásvezérlő számítógéppel felszerelt lakás; a *cyberkultúra* a számítógép használatával és a Világhálón való jártassággal képzettársított műveltség (kultúra); a *cybersex* a Világhálón hirdetett szexuális vonatkozású hirdetések és szolgáltatások jelölője stb.

A szó meghonosítására tett kísérletekről tanúskodik az itt-ott fonetikus írásmóddal felbukkanó forma (*kiberbarangolás*, *kibertér* stb.), minden azonban korántsem elegendő ahhoz, hogy egy idegen szó tényleg nyelvünk részévé váljon.

Így az imént elített *surf* szó származékait sem teszi magyarabbá a fonetikus írásmód (*szörföl/szörfözik*; *szörfözget*, *szörfös*). S ha még el is fogadjuk a szó melletti pozitív érvként a stílusértéket, melyet magában hordoz (a *surf* szó magyar nyelvterületen is ismertté vált *hullámlovás* jelentése miatt), semmiképpen sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a Világhálón történő keresgélés műveletének van magyar jelölője is: a *böngész(ik)*, a *barangol* és a *tallóz(ik)* ige. Ezek viszont maguk is rendelkeznek képi vonatkozással, s vannak képzett származékaik is (*böngésző*, *tallózó*, *barangolás* stb.).

A felsoroltakból tehát kitűnik, hogy a számítógép használatára vonatkozó szókincs még korántsem mondható lezártnak és tisztázottnak. Mindezek ellenére azonban létezik a terminológiának egy olyan rétege is, mely vala-

miképpen problémamentesebbnek tűnik, mivel alkalmazása úgyszólván következetes. Ennek a rétegnek viszont egy jelentős részét az újonnan létrehozott magyar kifejezések és szerkezetek alkotják. A továbbiakban ezeket szeretném szemügyre venni.

2. A voltaképpeni neologizmusok jelenléte

2.1. Ha **fajtájuk szerint** szeretnénk csoportosítani a számítógépes nyelvhasználatban felbukkanó neologizmusokat, megállapíthatjuk, hogy legtöbbjüket a **fogalmi neologizmusok** csoportjába sorolhatjuk, mivel új tárgyak, fogalmak megnevezésére létrehozott kifejezésekről van szó, de szép számban találhatunk **jelentésbeli neologizmusokat** is, melyek esetében a nyelvünkben már létező szavak jelentésbővüléssel kiterjesztik vonatkozási tartományukat a számítógép-használat megfelelő területeire is. **Formai neologizmusokról** beszélhetünk viszont olyan esetekben, amikor az igekötők nem megszokott módon társulnak bizonyos igékkel, s így hoznak létre új szakszavakat. Az **új szavak** csoportjáról ezekkel szemben csak igen viszonylagos módon szólhatunk, mivel a számítógép-használat területén kérdéses, hogy beszélhetünk-e egyáltalán olyan korábban használatos „réggi” szavakról, melyek helyett új magyar szavakat kellene létrehozni. Ezen a területen ugyanis még az idegen terminusok sem olyan régiek, hogy nyelvünkben túlzottan meghonosodhattak volna, annál is inkább, mivel manapság már általában röviddel az idegen terminus felbukkanása után magyar fordításai is megjelennek.

2.1.1. A **fogalmi neologizmusok** csoportjába kell sorolnunk mindenképpen az előbbi pontban említett szavaink közül a *számítógép*, a *Világháló*, a *merevlemez*, a *drótposta* főneveket és ezek származékait, de itt kell megemlítenünk a következő szavakat (főneveket) is: *sornyomító* (= a feldolgozott adatok soronkénti nyomtatására szolgáló periférikus egység); *honlap* (= a Világhálón szolgáltatást nyújtó vagy felhasználó szubjektumok kezdőlapja, címlapja); *hálókikötő* (= a Világhálón történő barangolás megfelelő honlappal rendelkező állomáshelye); *böngészőháború* (alkalmi szóalkotás: a Microsoft és a Netscape között kiobbant bírósági eljárás jelölője) stb.

Itt kell azonban megemlítenünk azokat a fogalmi neologizmusokat is, melyeknek összetételében idegen elem is szerepel, de ez a szó nem újkeletű eleme nyelvünknek, leginkább valamilyen lényeges fogalmat jelöl, s nincs magyar megfelelője. Ilyen szó pl. az *adatbázis* (= a számítógépes adatfeldolgozás megfelelő elvek szerint megszervezett és felépített adatállománya); *teleház*⁷ (= Magyarországon olyan hely, ahol fénymásoló, telefon, fax, számítógép, Internet-hozzáférés stb. áll az igénylők rendelkezésére); *teleház mozgalom* (= magyarországi akció; célja az apró falvak, kistelepülések bekapcsolása az információs társadalomba) stb.

2.1.2. A *jelentésbeli neologizmusok* közé sorolható az előbbi pontban említettek közül a *billentő*, a *képernyő*, a *háló* főnév, valamint a *böngész(ik)*, *tallóz(ik)* és *barangol* ige. Ide sorolható még azonban az *egér* (= kézzel mozgatható külső egység, melynek pozícióját és mozgását a számítógép érzékeli); *könyvtár* (= a számítógépben tárolt állományokról készült katalógus = Directory); s még számos főnév, mely a számítógép használatának bizonyos programeszközeit jelöli (pl. *jegyzet*, *ablak*, *címke*, *tároló*, *súgó* stb.). Az igék közül viszont ide tartozik a *fellapoz* (= számítógép segítségével megtekint egy bizonyos adatbázist); *behív* (= működésbe helyez egy adatbázist) stb.

Itt is meg kell említenünk azonban a lényeges fogalmakat jelölő idegen szavakat. Ilyen pl. a *vírus* főnév, mely számítógépes vonatkozásban olyan programot jelöl, amely terjeszteni képes önmagát, miközben kisebb-nagyobb fokú károsodást okoz az állományokban vagy lemezekben.

2.1.3. A **formai neologizmusok** csoportjába kíváncsiak az összegyűjtött anyagból azok az igekötős igék, melyeknél az ige és az igekötő kapcsolata nem szokványos. Ilyenek pl. a *levéd* (= egy szöveget vagy egyéb dokumentumot biztosít a letörléstől); *ement* (= ugyancsak a megőrzés céljából a memóriában tárol egy dokumentumot); *megkódol* (= a számítógépes adatfeldolgozás számára alkalmas jelrendszerbe ültet át) stb.

Mindezek esetében azonban felmerül a gyanú, hogy a szakmai zsargon szokásainak engedelmessé jöttek létre^s, s ennek megfelelően nyelvhelyességi szempontból kifogásolhatóak. Különösen a *megkódol* igénél érzékeljük az igekötő fölöslegességét, mivel egyedül a befejezettség mozzanatát ruházza az igére, egyéb többletjelentése nincs, de a *levéd* (= letörléstől megvéd) és az *ement* (= megmentés céljából elraktároz) esetében is kissé erőltetettnek tűnnek a kiválasztott igekötők.

Ilyen szempontból viszont alapos a gyanú, hogy a felsorolt neologizmusok közül ez a csoport tarthat a legkevésbé igényt a szakmai berkek határainak átlépésére.

2.2. **Szerkezetüket tekintve** is igen sokrétű képet mutatnak a vizsgált neologizmusok.

Találunk közöttük **tőszavakat** (pl. *egér*, *ablak* stb.), **képzett szavakat** (pl. *súgó*, *tároló*, *böngésző*, *barangolás* stb.), **összetett szavakat** (pl. *drótposta*, *szoftvercsomag*, *képernyő*, *számítógép* stb.) valamint **többtagú szerkezeteket** (pl. *számítógépes adatátviteli hálózat*, *adatmódosító parancsok* stb.). Legnagyobb számban azonban mégis az összetett szavak fordulnak elő, nem ritkán kettőnél több tagú összetételekben is (pl. *hajlékonylemez-meghajtó*, *célszámítógép* stb.).

2.3. **Szófaji megoszlás szempontjából** legnépesebb csoportot a **főnevek** alkotják, melyek közül külön meg kell említenünk azokat, amelyek **melléknévi igenévből** váltak főnévvé, a jelzős szerkezet alaptagjának elha-

gyása folytatni jelentéstapadással (pl. *böngésző, sugó, nyomtató, fényszedő* stb.). Szép számban találunk azonban **igét** is, mint láthattuk, melyek igen gyakran kapcsolódnak igekötővel. **Melléknevek** ezzel szemben leginkább a szóösszetételek vagy szó szerkezetek tagjaként szerepelnek. Önálló „számítógépes” melléknévvel nem találkoztam, s ugyanez a többi szófaji kategóriára is érvényes.

Mindezek után tehát elmondhatjuk, hogy egy viszonylag rövid időintervallum sajtóterméséből egy dolog nyilvánvalóvá vált: a számítógépes szakszókincs számottevő része a nyilvánosság elé került.

Ez még önmagában véve, természetesen, nem jelenti, hogy ezek a szavak automatikusan be is kerültek a köztudatba. Ahhoz még egy bizonyos időnek el kell telnie. S még akkorra sem várható, hogy a teljes állomány köznyelvivé váljék.

Csupán következtethetünk arra, hogy a köztudatba a legalapvetőbb terminusok kerülnek majd be, mint ahogyan máris úgyszólván alapszókészletnek tekinthetjük *számítógép* szavunkat. Ilyen esélyes még e tekintetben a *Világháló* s a *drótposta* szavunk (amennyiben kivívja a helyét az *e-mail/elevél* stb. kifejezések versenyében). Kevésbé esélyesek viszont e tekintetben a többszörösen összetett szavak és bonyolult szó szerkezetek, s – természetesen – az elavult technológiák jelölői.

Ezzel viszont, anélkül, hogy a témát teljesnek és lezártnak tekinteném, jelen pillanatban a fejtegetést nem folytatnám, mivel az összegyűjtött szóanyag nyújtotta lehetőségeket nagyobbrészt kimerítettük.

Jegyzetek

¹ Seregy Lajos, Az idegen szavak a szaknyelvben = Bíró Ágnes szerk. Szaknyelvi divatok, Budapest, Gondolat, 1989, 37-52.

² Felénk *tasztatúrának* is mondják.

³ Itt, természetesen, nem feledkezhethünk meg arról sem, hogy a *billentyű* és *képernyő* szavak is belső keletkezésű szavai nyelvünknek (a *billentyű* új szóként, a *billen* ige -tyű deverbális nőnemképzővel való ellátásával, a *képernyő* pedig fogalmi neologizmusként a *kép* és az *ernyő* főnevek jelzős összetételeként keletkezett).

⁴ MSZ 7788/1-79 jelzésű szabvány. L. Seregy Lajos, A számítógép nyelve = Bíró Ágnes szerk. Szaknyelvi divatok, Budapest, Gondolat, 1989, 76-88.

⁵ A Világháló angol megnevezéséből (World Wide Web; World = világ; Wide = széles, átfogó; Web = szövet, háló).

⁶ Kibernetika = elektronikus számítógépekkel történő rendszerirányítás (gör. *köbernetész* = a hajó kormányosa).

⁷ A szó előtagja a görög eredetű tele- szócska, mely a magyar táv- előtagnak megfelelője (vö. telefon, televízió, telekommunikáció stb.), ez esetben a távközlési eszközökkel való ellátottságra utal.

⁸ Vö.: Bíró Ágnes, Szaknyelvi igekötők = B. Á. szerk. Szaknyelvi divatok, Bp., Gondolat, 1989, 52-61.; valamint Grétsy László, Ki-, be-, le-zés = G. L. Szaknyelvi kalauz, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964, 197-202.

Irodalom

- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán, A magyar nyelv története. Budapest, Tankönyvkiadó, 1980
- Bártfai Barnabás, Hogyan kezdjem? (Az IBM számítógép kezelése kezdőknek). Budapest, BBS-E Betéti Társaság, 1994
- Benczédi József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné, A mai magyar nyelv. Budapest, Tankönyvkiadó, 1985
- Bíró Ágnes–Tolcsvai Nagy Gábor szerk., Nyelvi divatok. Pozsony, Madách Könyvkiadó Bratislava, 1985
- Bíró Ágnes szerk., Szaknyelvi divatok. Budapest, Gondolat, 1989
- Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc, A magyar stilisztika vázlata. Budapest, Tankönyvkiadó, 1958
- Grétsy László–Wacha Imre, A műszaki nyelv művelése. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961
- Grétsy László, Szaknyelvi kalauz. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1964
- Molnár Csikós László, Neologizmusok a jugoszláviai magyar regionális köznyelvben = Balogh Lajos–Kontra Miklós szerk.: Élőnyelvi tanulmányok. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes, 3., Bp., MTA Nytud. Int., 1990, 156-163.
- Molnár Csikós László, Újabb keletű idegen szavak meghonosodásának kérdései = Hungarológiai Közlemények, 1996/4., 145-152.
- Vukovics Géza–Kalapis Zoltán, Újságírók kézikönyve. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1989

COMPUTER NEOLOGISMS IN THE WRITTEN MEDIA

Terminology used in computer jargon has become generally known and has infiltrated into our active vocabulary. Nevertheless, not every term has had an equal chance of entering the standard language. One of the indicators of having entered it is the occurrence of the word in the press. This paper selects the technical terms in last year's publications, and deals with questions of consistency in use and criteria regarding word class and structure.

JUNG KÁROLY

BÁNYADÉMON ÉS BERGMANDL

(Ismeretlen fel- és délvidéki adatok a bányaszellemek kérdéséhez)

A magyar népi hiedelemvilág (néphit) természetfeletti lényei közé sorolt bányaszellem (bányarémm, bányapásztor, bergmannli, stb.) alakjának, tulajdonságainak, eredetének, földrajzi elterjedésének, idegen párhuzamainak, s a vele kapcsolatos hiedelemmondáknak monografikus áttekintése késik a magyar folklorisztikában. A bányaszellem hiedelemalakját a legutóbbi két évtizedben megjelent néphitáttekintések mintegy mellékesen kezelik, általában elenyésző irodalomra hivatkozva röviden intézik el. A magyar néprajzi kézikönyvek közül a Néprajzi Lexikon összegzi a bányaszellemmel kapcsolatos hiedelemmondák főbb szövegtípusait, irodalmat azonban alig ad (Nagy Ilona 1977), a magyar hiedelemmonda-katalógus viszont tekintélyes számú adattári kéziratos változat mellett publikált variánsra alig utal. (Bihari Anna 1980. 146–148.) Az akadémiai magyar néprajzi kézikönyv – a legutóbb megjelent kiadvány, amely a témát érinti – nagyon röviden, mindössze két munkára hivatkozva szól róla. (Pócs Éva 1990, 560.)

A bányaszellemmel kapcsolatos hiedelmek és hiedelemmondák a történelmi Magyarország bányászatában vezető szerepet játszó német bányászok révén terjedtek el, egyes vélemények szerint ezt a hiedelemkört szlovák és délszláv bányászok hiedelmei kisebb mértékben színezték. Az akadémiai néprajzi kézikönyv szerint: „a felvidéki, erdélyi és mecseki bányavidékeken nem terjedt túl ismeretük.” (Pócs Éva 1990, 560.)

Az eddig feltárt hiedelemszövegek vallomása szerint a bányaszellemek vagy segítették és figyelmeztették a bányászokat, vagy megbüntették és -tréfálták őket, esetleg rosszindulatúak voltak és ártottak nekik. A leírások általában szakállas törpének, ritkán állatalakúnak vagy óriásnak mondják őket. (Bihari Anna 1980, 146–149. alapján.)

A kérdéskör magyar nyelvű irodalma a legkorábbi magyarországi adatot a bányaszellemmel kapcsolatban 1714-ből datálja: „Már a XVIII. században is szokásos volt, mint erről egy jezsuita szerző, Csiba István tájékoztat, a felvidéki bányákban élő törpéknek ételt-italt, kis cipőket odakészíteni a

bánya bejáratához mintegy jóindulatuk megnyerése érdekében.” (**Dömötör Tekla** 1981, 97.) A századfordulóig ismert adatokat 1890-ben már összegezték az Ethnographia hasábjain (**Versényi György** 1890), a kérdéskör könyvészeti feltárásában pedig Nagy Dezső tette a legtöbbet: a magyar munkásfolklórt vizsgáló könyveiben, de különösen az általa publikált bibliográfiákban található a bányaszellemmel kapcsolatos leggazdagabb irodalom. (Vö. **Nagy Dezső** 1962; **Nagy Dezső** 1969; **Nagy Dezső** 1980 és **Nagy Dezső** 1987.)

Magam abban a kivételes helyzetben vagyok, hogy az alábbiakban a magyar és magyarországi bányaszellem-hagyomány kutatóinak figyelmét két ritka adatra hívhatom fel: egy nagyon korai, a XVII. század legelejéről származó felvidéki (körmöcbányai) adatra (**Magyar László András** 1998, 52.), valamint egy recens délvidéki adatsorra az egykori Szerém vármegye területéről (Vrdnik, Fruška gora). (**Kovács Endre** 1991) Ezekkel az adatokkal a német eredetű magyar bányaszellemmel kapcsolatos hagyományaink ismerete időben és térben is jócskán kibővült.

Hogy a folklorista számára becses adatok bárhol, a legváratlanabb helyeken is lappanghatnak, azt a magyar könyv- és sajtótörténeti folyóirat (Magyar Könyvszemle) legutóbbi száma is bizonyíthatja. Ebben ismertetés olvasható Jean Baptiste Morin (1583–1656) francia utazóról és Magyarországon eddig nem ismert művéről, amelynek függelékében magyarországi és erdélyi utazásairól számol be. (Nova mundi sublunaris anatomia. Párizs, 1619. **Magyar László András** 1998) Az 1615-ben tett utazás során a francia utazó felkereste a felvidéki aranybányákat, megfordult Körmöcbányán, Besztercebányán, a helyszínen és közvetlenül vizsgálva a bányák életét és a bányászok munkáját. A közlésben nem Morin művéből vett részletek fordítását, hanem az ismertetés szerzőjének összefoglalását olvashatjuk, kifejezetten izgalmas bányászattörténeti vonatkozásokkal. A körmöci aranybányában tartózkodván Morin mindenfelét megtud a bányászoktól, többek között az alábbiakat is:

„Morin megkérdi tőlük, szoktak-e bányadémonokat látni? Egyikük azt válaszolja: szoktak bizony, törpe, néger démont például már ő is látott, de az ijedségen kívül más baja nem esett, hiszen a démonok ideleenn csak tréfálkozni szoktak az emberekkel. Bár akadnak köztük, akik kioltják a lámpát, és másképpen is gyötrik a népet. Arra a kérdésre, mégis, mitől tartanak a legjobban, a bányász azt válaszolja: a földrengéstől, amit ugyan nem a bányászat okoz, ám ami errefelé mégis elég gyakori.” (**Magyar László András** 1998, 52.) A törpe néger démont – mint a dolgozat lapalji jegyzetében szerepel – Morin *ethiopum homunculorum* forma-nak nevezi.

Majd négyszáz esztendő kitűnő adatok! Még akkor is, ha a francia utazó helyi tolmács által megtudott információja végül is – többszörös nyelvi

áttétellel – latin nyelvi közvetítéssel maradt fenn napjainkig. Morin emleget ugyan lengyel bányászokat is, de annak a bányásznak a nemzetiségét, aki-vel beszélgetett, nem árulja el, s azt sem, hogy az illető mely nyelven választott tolmácsának. Két dolog azonban biztos: a törpe néger démon alakja a XVII. század legelejének felvidéki aranybányáiban (is) ismert lehetett, s az is biztos, hogy Morin, aki ugyanebben az esztendőben (1615) Flandriában, Germániában, Csehországban és Ausztriában is megfordult (**Magyar László András** 1998, 50.), valahol már hallhatott a bányaszellemről, különben bizonyára nem kérdezett volna rá. Mivel valószínűleg nem lehet túlságosan hosszú az a szövegrészlet, amelynek alapján a kivonatolás készült a „bányadémonokkal” kapcsolatban, mindenképpen el kellene készíteni pontos fordítását, hisz nem lehetetlen, hogy olyan további adatok rejlenek benne, amelyek egy hungaricum-kutató filológus számára irrelevánsak, a folklorista számára viszont kincset jelenthetnek.

A körmöcbányai adat ezek szerint éppen egy évszázaddal korábbi annál az adathoz, ami Csiba István jezsuitánál olvasható. A körmöci bányaszellemelek tradíciója egyébként – úgy tűnik – évszázadokon át töretlenül tekinthető, hisz XIX. és XX. századi körmöcbányai adatok ugyancsak megöröklést nyertek. (Vö. **Versényi György** 1890, 343. és **Relković Neda** 1924, 107.)

A bányaszellemmel kapcsolatos magyar szöveghagyomány térbeli kibővülését azok a délvidéki adatok jelentik, amelyeket Kovács Endre doroszlói amatőr néprajzkutató jegyzett fel 1990-ben, a Fruška gora hegység déli lábán fekvő Vrdnik fürdő- és volt bányavároska termálfürdőjében tartózkodva. (**Kovács Endre** 1991). A helybeli születésű – akkor nyolcvankét esztendősen – nyugalmazott bányász, Leszják Mihály, aki hitt a bányaszellemelekben, s maga is találkozott bergmandljal, Kovács Endre lejegyzésében az alábbiakat mesélte:

„Tizenkét éves voltam, amikor egy alkalommal a vrdniki szénbánya egy folyosó elágazásánál együtt üldögéltem a bányászokkal. Egyszerre csak sötétben maradtunk, mert a légáramlat eloltotta a karbidlámpát, amely fölöttünk világított. Engemet, a legfiatalabbat küldtek, hogy gyújtsak világosságot a sarok mögött pislákoló lámpásnál. Fatörzsre álltam, hogy elérjem a világító lángnyelvecskét, amikor lépések zajára és a felém közeledő alak köhüntésére lettem figyelmes. Amikor odanéztem, öt-hat lépésnyi távolságra volt tőlem a bányász, sisakkal a fején, egyik kezében a lámpása, a másikban bányászbot. Olyannak tűnt, mint a többi bányász. Zsákutcának maradt folyosó felől jött felém! Megijedtem tőle, és a többieket hívtam segítségül, akikkel a tárna fenekéig mentünk. Szerettük volna föllelni a bányászt, akit én az imént megpillantottam, de már akkor nyoma veszett. Hát ha az közönséges földi halandó lett volna, akkor csak rajtunk keresztül nyerhetett volna egérutat! Csodálkozásomra társaim nem kételkedtek látomásomban, hanem

közülük a legöregebb bányász, kinek Kovács Márton volt a becsületes neve, fojtott hangon ezt mondta: Tudod-e fiam, hogy ez, akit te láttál, az nem bányász, sem közönséges földi halandó, hanem bergmandl, igazi bányaszellelem, akivel egy alkalommal, már régen, magam is találkoztam! A bányászlámpa fényénél komoly arccal állt mellette Falabek János bányász, aki néma bólogatással adott még nagyobb nyomatékot a mesélő szavainak, majd így folytatta: Minden bányász tudja, hogy a bánya tárnáiban alacsony teremű, segítőkész bányaszellelem él, akivel már sokan találkoztak. Ha jön a bányalég, akkor ez a törpe sajátos hangjával riasztja a patkányokat, azok pedig a bányászokat, hogy meneküljenek és mentsék pusztá életüket.” (Kovács Endre 1991)

Bár a gyűjtő az adatközlő(k) szavait idézőjelek között közli, nem lehet nem észrevenni, hogy bizonyos nyelvi simítást szenvedtek, ez a simítás azonban remélhetőleg nem érintette a történetek tartalmát is. Kovács Endre idézi Leszják Mihály elbeszélését a verdniki barnaszénbánya történetével kapcsolatba is. Az öreg bányász szerint 1860-ban nyitották meg (a jugoszláv enciklopédia adata szerint 1808-ban), s a századvégen, több tulajdonosváltás után, állami kezelésbe került, 1910-ben vasutat építettek a bányáig, amelyet 1931-ben teljesen elárasztott a termálvíz, s a bányászok is csak a bergmandl segítségével menekülhettek ki a tárnákból. Állítólag ez a termálvíz táplálja ma is a napjainkban is üzemelő termálfürdőt. A bányász emlékezeténél pontosabb adatok olvashatók egy bányászattörténeti monográfiában. Ezek szerint a „verdniki” széntelepet 1804-ben fedezte fel egy gyógyszerész, 1840-ben már megkezdődött a kezdetleges bányaművelés. A századfordulón magánkézben folyt a kitermelés, az állam 1907-ben megvásárolta. Mivel a mű a századelőn jelent meg, a későbbi eseményekről nem lehet benne szó. (Vö. Papp Károly 1915, 742.) (A bánya és a fürdő története mindenesetre tovább kutatandó a kérdés magyar és szerbhorvát nyelvű irodalmában.)

Az előbbieken ismertetett – időben legkorábbi eddig ismert és térben legdélebbi magyar(országi) bányarémadatok – a mai folklorista ízlésének és kíváncsiságának nem mindenben tesznek eleget, ám az eddig nyomtatásban olvasható többi bányaszellelem-adat sem tartható kifogástalannak. Sőt! (Ilyen gyanúja már Versényinek is volt 1890-ben, amikor bizonyos, Tompától származó, verses szövegek kapcsán „a költő inventio”-ját emlegette.) (Versényi György 1890, 339.) Ennek ellenére mindkét itt közölt, eddig ismeretlen és a szakma szempontjából eldugott helyen közzétett szövegcsokor helyszínen hallott elbeszélés(ek) alapján került feljegyzésre, tehát a valóság alapja nem vonható kétségbe.

Végezetül: eljött az ideje, hogy a magyar folklórkutatás összeállítása a bányaszellemekkel kapcsolatos magyar mondaszövegek, értelmezési kísé-

letek és kommentárok teljességre törekvő bibliográfiáját, s a nemzetközi irodalom ismeretében monografikus áttekintését adja a kérdésnek. Jó lenne azt is megtudni, hogy miféle adatok ismeretesek a bányaszellemekkel kapcsolatban a délszláv néprajzi irodalomban, mert magam ilyenekkel eddig nem találkoztam.

Irodalom

BIHARI Anna

1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus*. Budapest

DÖMÖTÖR Tekla

1981 *A magyar nép hiedelemvilága*. Budapest

KOVÁCS Endre

1991 A bányaszellem. *Dunatáj* (Zombor), 22 (1991) január 16.

MAGYAR László András

1998 Jean Baptiste Morin és Magyarország. Egy ismeretlen Hungaricum. *Magyar Könyvszemle*. 114 (1998) 48-53.

NAGY Dezső

1957 A dobsinai „bulénerek” mondáiból. *Néprajzi Közlemények* 2 (1957) 3-4., 316-322.

1962 *A munkásdal és munkásfolklor magyar szakirodalmá*. Budapest

1969 *Ajánló bibliográfia a Honismeret és Munkáshagyomány c. szakköri anyaghoz*. Budapest (Mimeografált kiadvány)

1980 *Munkáshagyományok*. Történelemszakköri Füzetek 13. Budapest

1987 *Magyar munkásfolklor*. Budapest

NAGY Ilona

1977 *Bányaszellem*. Magyar Néprajzi Lexikon 1.214. Budapest

PAPP Károly

1915 *A magyar birodalom vasérc- és kőszénkészlete*. Budapest

PÓCS Éva

1990 *Néphit*. In: Dömötör Tekla főszerk.: *Magyar Néprajz VII*. Budapest, 527-692.

RELKOVIĆ Neda

1924 Néphagyománygyűjtés. *Ethnographia* 34-35 (1923–1924) 106-109.

1927 Mondagyűjtéséből. *Ethnographia* 38 (1927) 126.

SZENDREY Zsigmond

1938 A nép élő hitvilága. *Ethnographia* 49 (1938) 257-273.

VERSÉNYI György

1890 A bányarémről. *Ethnographia* 1 (1890) 335-345.

VESELINOVIC–ŠULC MAGOLNA

ROHONYI GYULA, SZERB KÖLTŐK FORDÍTÓJA

Rohonyi Gyula (Julius Stanislaus), tekintélyes ügyvéd és országgyűlési képviselő, apja Johannis Rohonyi, evangélikus lelkész, anyja Reisz Karolina, az Újvidékhez közeli Gložanban született 1851. július 28-án. Elhunyt 1919. május 7-én Újvidéken, ahol a római katolikus temetőben helyezték örök nyugalomra. Rohonyi születésének, illetve halálának dátumát tévesen közli a Szinnyei-, illetve a Benedek-féle lexikon. A **Magyar írók élete és munkái** (1906) c. kiadvány (XI. kötet, 1082. old) szerint 1852-ben született, míg halálának évét a Benedek Marcell szerkesztette **IRODALMI LEXIKON** (1927. 998. old.), nem közölve elhalálozásának helyét, 1920-ban jelöli meg. A téves adatokat az evangélikus templomban őrzött anyakönyv alapján helyesbítjük.

Életéről a Szinnyei-féle kiadvány így ír: „középiskoláit Szarvason és Pesten végezte, a jog- és az államtudományokat a budapesti egyetemen hallgatta. 1877-ben ügyvédi vizsgát tett. Mint egyéves önkéntes a 2. hadmérnök-ezredben szolgált és 1872-ben tartalékos hadnaggyá neveztetett ki. Újvidék városának és Bácsmegyének ismételten megválasztott törvényhatósági bizottsági tagja, 1881 óta tiszteletbeli ügyésze és 1893 óta a bács-szerémi ev. egyházmegyéjének felügyelője. Az 1887-92. országgyűlésen a kulpini, 1894-96. a hódási kerületet képviselte; 1901-től pedig Újvidék városát. Az utolsóelőtti országgyűlésen a ‘képviseleválasztások feletti bíráskodásról’ szóló javaslatnak volt előadója. Az 1896-1901. országgyűlésen jelentékeny szerepet vitt mint a házsabályok revíziójára kiküldött bizottság és az összeférhetetlenségi törvényes eljárás előkészítésére kiküldött bizottság előadója. Mind e javaslatok eredeti szövegét ő készítette s az ő szövege szolgált a bizottsági tárgyalások alapjául. 1903. aug. elnöke volt annak a parlamenti bizottságnak, mely a képviselők megvesztegetését célzó eszközök eredetét kutatta. – Jogi és politikai lapokban gyakran jelentek meg dolgozatai. Cikke a Jogtudományi Közönyben (1881. A correctionalisatio); a Bács-Bodrogh-megyei tört. társulat Évkönyvében (1885. A római

sáncok); költeményei a Vasárnapi Újságban (1900.). – Munkája: *A honfoglalás története*. Bpest, 1896. Két térképpel.”

A Benedek-féle lexikon Rohonyi-címszava így ír: „...államtitkár, majd Bosznia tartományi főnökhelyettese. Fontosabb művei: *A honfoglalás története*; *A felségjogok és nemzeti törekvések a hadsereg ügyében*. Számos szerb költeményt fordított”.

Fordításait a **Kisfaludy Társaság Évtapjai** (1911) közli. A különnyomatként is megjelent munka (**Szerb költők**ből) közli Rohonyi bevezetőjét és fordításait.

Bevezetőjében Rohonyi a szerb költőknek-fordítóknak a magyar költészet iránti érdeklődéséről ír. Felemlíti Jovan Jovanović Zmaj fordításait, a nagy munkák (**János vitéz**, **Toldi**, **Murány ostroma**, **Az ember tragédiája**) mellett számos „apróbb költeményt” nevez meg Petőfi, Vörösmarty, Arany, Gyulai és mások életművéből. A felsorolt elbeszélő költeményeket Rohonyi inkább átdolgozásoknak tartja, mint fordításoknak, de ez „alig von le valamit azok értékéből”, írja, arra kívánt alkalmasak, hogy a szerb olvasók érdeklődését felkeltsék a magyar irodalom iránt. Külön említi Blagoje Brančić „nyugalmazott szerb főgimnáziumi tanár” antológiáját **Iz mađar-sog perivoja (A magyar virágoskertből)**, mely „hű fordításban” 68 „remek költeményt mutat be, és amely nemcsak Magyarországon és Szlavóniában, de Bosznia és Hercegovina területén” is ismert.

Benne Brančić antológiája érlelte meg a gondolatot, hogy összegyűjtse saját fordításait és külön füzetben adja ki őket, annál is inkább, mert a magyar irodalom „kevés gondot fordított az itt, velünk együtt lakó testvérnép irodalmi termékeinek lefordítására és ismertetésére”, jöllehet „minden népnek szelleme, lelke, szokásai, vágyai és törekvései a költészetben vannak kifejezve”. Az addigi fordítások közül említi Rohonyi Székács József, Pavlovics Jenő, Dömötör Pál és Szász István igyekezetét, fordítói munkásságát.

Rohonyi „antológiájában” Branko Radičević, Jovan Jovanović Zmaj, Laza Kostić, Aleksa Šantić és Mileta Jakšić versei kaptak helyet.

A „kiválóan lyrai költő” Radičevićet a modern szerb költészet megalapítójaként említi, aki a szerb költészetben a népies irány képviselője. Külön felhívja a figyelmet a költő **A leány a kútnál (Devojka na studencu)** és a **Búcsú az élettől (Đački rastanak)** című költeményekre. Ezen kívül Rohonyi fordításában olvasható **A vándor dala (Ubica u neznanju)**, **Az idegen (Putnik)** és az **Ima (Molitva)** c. Radičević-vers.

Legtöbb verset Rohonyi Zmajtól fordít, ki szerinte „a szerbek legnagyobb és legolvasottabb lyrai költője”. Zmaj életrajzi adatai után szól a szerb költő **Rózsák (Đulići)** és **Hervadt rózsák (Đulići uveoci)** című kötetéről, megállapítva hogy Zmaj „sokat hányatott, nyugtalan, de igazán költői

lélek volt, ki bánatos szívére a munkában és dalaiban talált enyhülést”, s verseit „mély érzés jellemzi”. Zmaj fordításait átdolgozásoknak tekinti. Zmajtól Rohonyi kilenc fordítást közöl. Ezek: **Az elhamvadtt dal (Spaljena pesma)**, **Ki tilthatná azt énnekem (Zar ja ljubit' više ne smem?)**, **Anyám, anyám (Majko, majko)**, **Téli nap (Zimnji dan)**, **A csillagász („Vidiš onu zvezdu gore?“)**, **Kél a nap (Sunce s' rađa, zora blista)**, **Halál, halál (Smrti, smrti, crna smrti)**, **Halvány voltál (Ti si većem bleđa bila)** és **Hő imában (Molio sam Boga krepko)**.

Laza Kostićot a „jelenleg élő szerb költők legnagyobbiká”-nak nevezi, aki „eszthetikai dolgozataival méltó feltűnést keltett”. Nagyra becsüli Kostić angolból (Shakespeare) és latinból készült fordításait, akárcsak eredeti drámáit és elbeszélő költeményeit. Ő hat Kostić-vers fordítását közli, ezek: **A galamb (Golub)**, **Miért nem hiszsz szavaimak (Oj ta veruj, veruj meni)**, **Húsvét hétfő (Polažnici. Na vodeni ponedeljak)**, **A hajnal és a leány (Zora i devojka)**, **Ha szeretjük egymást (Volimo se)** és **Minden szavát híven (Sve što mi je rekla...)**.

Aleksa Šantić Rohonyi szerint a „fiatalbb szerb költői nemzedék kiváló tehetségű tagja”, kinek lírai költészetét „mély érzés, gyakran sentimentalizmus, szép forma és dallamosság jellemzi”, verseinek „tárgya túlnyomóan a szerelem”. Šantićtól öt verset fordít, ezek: **Az én éjem (Moja noći)**, **Temetőben (Na groblju)**, **A vesztaszűz (Vestalka. Uspomeni Vojislavljevoj)**, **Mért oly rövid (O, što nisu časi duži. Grivna XV.)** és **Anyámhoz (Majci)**.

Végezetül olvashatók Mileta Jakšić verseinek fordításai. Róla, ki „jelenleg mint görögkeleti szerb lelkész” működik Szerbcsernyén, írja: „leírásai és természeti képei gyakran elragadóak”. Versei közül ötöt választott ki: **Viharban (U buri)**, **x x x**, **A dal mondja meg (Pesma će reći)**, **Sötét éjjel (Gledala je)** és **Az éjjeli titok (Noćna tajna)**.

Rohonyi, annak ellenére, hogy nem jelentős költő, többnyire sikerrel birkózott meg a vállalt nehéz feladattal. Fordításait elsősorban az érzelmek és a gondolatok hiteles tolmácsolásának igénye, szándéka vezette.

KAKUK ZSUZSA: A TÖRÖK KOR EMLÉKE A MAGYAR SZÓKINCSBEN

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996, 366 l.

1. Az oszmán-török jövevényszavak kutatásával Kakuk Zsuzsa egy kis-sé háttérbe szorított vizsgálati területet ölelt fel, hiszen a korai – honfoglalás előtti – török hatások eddig is szinte állandó jelleggel a figyelem középpontjában voltak.

A magyar tudománytörténetben már igen korán nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarság – ha nem is kellőképpen tisztázott körülmények között, időtartammal – meglehetősen szoros kötelékekkel kapcsolódott a törökség-hez.

A nyelvtörténeti kutatások mai eredményei szerint a magyar-török nyelvi érintkezés négy nagy korszakáról tudunk: az első kettő még a honfoglalás előtt lezajlott, óriási hatást gyakorolva nyelvünkre. Ekkor főleg csuvasos típusú török nyelvekről lehetett szó, e hosszantartó szoros együttélés némely kutatók szerint bizonyos fokú kétnyelvűséget is feltételez.

Az ómagyar kori (honfoglalás utáni) úz, besenyő és kun jövevényelemek lényegében szubsztrátumelemek, az oszmánból átvett elemek – kivéve a szókincset – már nem hatottak ki a nyelv egészére.

A felsorolt korszakok számos, máig sem tisztázható mozzanatát egyesek arra használták fel, hogy felállították a török-magyar nyelvrokonság elméletét; a két nyelv közötti hasonlóságot, amelyet a nyelvünkben levő nagyszámú török jövevényszó, valamint az azonos (agglutináló) nyelvtípushoz való tartozás eredményez, felfokozták, és benne egy magasabb presztizsű nyelvrokonságot véltek felfedezni.

Mint ez Kakuk Zsuzsa könyvének bevezetőjéből kiderül, a török-magyar rokonság elméletének első tudományos jellegű lejegyzései is éppen a török hódoltság utolsó évtizedeiben láttak napvilágot: az oszmán-török nyelv jelenléte adta hozzá az indítékot. A 19. századra fölerősödő, majd a Budenz-Vámbéry-féle „ugor-török háború” néven csúcsosodó vitában már teljesen háttérbe szorul az oszmán-török kérdés, kizárólag a honfoglalás előtti török-magyar érintkezésekre figyelnek.

A századforduló után Kúnos Ignác, Gombocz Zoltán foglalkozott az oszmán-török átvételekkel, a magyarországi oszmanisztikai kutatásokat

azonban Németh Gyula alapozta meg. Kniezsa István nyelvünk szláv elemeit kutatva került szembe egy tekintélyes szócsoporthal, amelyeknek forrása az oszmán-török volt.

2. Kakuk Zsuzsa Bárczi-tanítványként, de már Németh Gyula irányításával kezdte meg turkológiai munkásságát. Több nagyobb terjedelmű, ki-mondottan török szempontú munkái után most „régí adósságát” törleszti: a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak magyar szempontú feldolgozását adja előnk.

2.1. Könyvének kiemelt fontosságú része a jövevényszavak átvételét és meghonosodását kísérő hangtani, jelentéstani változások tisztázása, valamint a közvetítő nyelvek bemutatása.

Így tudjuk meg, hogy oszmán-török jövevényszavink a 16-17. századi oszmán-török nyelvet tükrözik, melynek átadó rétegei a balkáni országokban letelepedett törökök s az ott lakó eltörökösödött, eredetileg szláv ajkú népek voltak.

A kisszámú anatóliai törökség mellett számos szláv származású katona is részt vett a hódításokban, így a különböző délszláv nyelvek mint közvetítő nyelvek szerepelnek. Ezzel magyarázhatók e jövevényszó-rétegben a gyakori kettős alakú szavak; pl.: *deli* és *delia*, *kádi* és *kadia*, a magyarok ugyanis a török szavakat egyszerre hallották török és szláv anyanyelvűek ajkáról.

E délszláv közvetítés nagyban meg is nehezítette a szerző munkáját, hiszen számos esetben szinte lehetetlen teljes határozottsággal eldönteni, hogy török vagy szláv szó volt-e a magyar közvetlen forrása. Kakuk Zsuzsa azt is megjegyzi, hogy a délszláv nyelvek régi török elemei nincsenek megfelelően összegyűjtve és feldolgozva.

2.2. A 16-17. századi forrásokból mintegy 1000 török eredetű szó ismerete mutatható ki. Ebből 250-300 lehetett a közhasználatú, főleg katonai és közigazgatási fogalmak, illetve török áruk nevei. A török hódoltság megszűntével egyes szavak hirtelen, mások fokozatosan kihullottak nyelvünk-ből. Továbbéltek a tárgyjelölő szavak, de a tárgyakkal együtt sok közülük lassan háttérbe szorult. Ma is sok olyan török eredetű szó él még nyelvünkben, amelyet megértünk ugyan, de a jelölt tárgyat már nem használjuk; pl.: *kaftán*, *dzsida*, *handzsár* stb. Mások közhasználatúvá lettek, ma is élő elemei nyelvünknek; pl.: *dohány*, *káv*, *papucs* stb.

2.3. Külön figyelmet érdemelnek a több szinten fennmaradt szavak. Ilyen pl. a *díván* – *dívány* szó, melynek ‘török államtanács’ jelentése nem maradt meg ugyan, de a török korban használatos *dívány szőnyeg* (= ‘a tanácskozó házban körbefutó padkára helyezett szőnyeg’) kifejezésből elvonással él a mai ‘fekvőhely’ jelentésű szó. Ugyanakkor nyelvjárási szinten megmaradt a *dívánkozik* ‘tanácskozik’ igéből jelentésmódosulással alakult *dévánkozik* ‘késlekedik’ kifejezés.

3. A **Szókincstárban** a szerző öt témakörbe sorolta be a jövevényszavakat, melyeknek feldolgozási sorrendjét a 16-17. századi valóság diktálta: hadviselés, közigazgatás, a Porta, vallás, öltözködés és étkezés.

Szócikkeibe mindenekelőtt a ma is élő köznyelvi, nyelvjárási és rétegnyelvi szavakat vette fel, az elavult vagy kihalt szavak közül csak azokat dolgozta fel, amelyekkel gyakran találkozunk irodalmi művekben, illetve az illető korra vonatkozó egyéb művekben.

Emeljünk ki közülük néhány típusjellegűt!

A *defter* 'lajstrom' szó a hódoltság után kiveszett nyelvünkől, s csak szórványosan bukkant fel egyes rétegnyelvekben (pl. kereskedő- és diáknyelvben), hogy végül mind az erdélyi diáknyelvben, mind pedig a vajdasági nyelvhasználatban megállapodjon a *tefter* alakváltozat 'füzet, napló' értelemben.

A *dolmány* fontos, mindennap használatos ruhadarab volt, századunkra fokozatosan „archaizáló” öltözködarab lett, ezzel együtt a szó is régies színezetűvé vált, helyenként a tájszók közé került.

A török kori mészárosok emlékét őrzi a mai magyar *Kaszap*, *Kaszab* családnév és a *(le)kaszabol* ige. Maga a foglalkozásnév a nyelvjárásokba húzódott vissza, számunkra azonban a szerbből is jól ismerős.

A *kávė*, *dohány*, *pite*, *tarhonya*, *kajszibarack*, *tepsi*, és egyéb köznyelvivé vált török jövevényszavak mellett olyanokat is találunk a szótárban, amelyeknek a jelentésváltozására kihatott a délszláv nyelvekben elevenen élő szó alakja és jelentése. Pl. a *serbet* szó, amely a törökök kedvelt hűsítő italát jelentette, Kakuk Zsuzsa szerint az egyetemes magyarban nem használatos ma már, kizárólag Arany János balladájából emlékezünk a szóra, míg a vajdasági magyar nyelvben szláv hatásra elevenen él a *serbet* szó 'híg, édes kávé' jelentésben.

Sok szóalak valóban csak olvasmányélményként él nyelvi tudatunkban: *bagaria*, *kaftán*, *gyaur*, *imám*, *dervis*, *szeráj*, *mufti*, *fringia* stb.

Az említett témakörök jól átgondolt, áttekinthető további csoportokra oszlanak. Az egyes jövevényszavakat bemutató szócikkek sajátosan funkcionális felépítésűek: első helyen a szó értelmezése, majd a forrásokban előforduló jelentések felsorakoztatása áll, ezt követi a szó esetleges származékainak és összetételeinek tisztázása. A szócikk második részében találjuk az etimológiát, valamint a szó utóéletére, jelentésére és alakjára vonatkozó megjegyzéseket. E tagolás áttekinthetőségét némileg támogatja a szócikk vizuális képe (betűtípusok, –nagyság, bekezdések) is.

A szavak túlnyomó többsége főnévi funkciójú, ám a forrásanyagból kiderül gyakori melléknévi használatuk is; jóllehet a szócikkben erre helyenként találunk utalásokat, mégis megjegyezhetjük, hogy lexikológiai természetű munka lévén nem lett volna felesleges a szófajtság, illetve szófajváltás rögzítése már a szócikk elején.

Külön értéke a könyvnek, hogy a bőségesen felsorakoztatott forrásanyag közreadása igényes, a betűhív átírásra törekvő közlése kitűnő alapot nyújt akár nyelvtörténeti, akár nyelvjárástani vizsgálódáshoz.

4. Kakuk Zsuzsa könyve a lexikológia és a filológia egzakt módszereivel készült, emellett a szerzőnek sikerült hiteles képet festenie a korabeli török világról is. A bemutatott tárgyak, fogalmak, szokások és jelenségek fellevenítik a török hódoltság egész valóságát, így a művelődéstörténet kutatói és a kor iránt érdeklődő nagyközönség is haszonnal forgathatja a könyvet.

RAJSLI Ilona

KÁRMÁN JÓZSEF: SZÍV ÉS ELME

Bukarest-Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 1998, 142 l.

(Kriterion Kincses Könyvtár)

Kármán József válogatott írásait jelentette meg Kincses Könyvtár sorozatának tizenkettedik füzeteként a romániai Kriterion Könyvkiadó. A sorozatban eddig napvilágot látott kötetek Arany János, Áprily Lajos, Bíró Sándor, Dienes István, Dsida Jenő, Györffy György, Kölcsey Ferenc, Petőfi Sándor, Szabó Lőrinc, Tompa Mihály és Vörösmarty Mihály életművéből ragadnak ki, mutatnak be egy-egy szakaszt, témát vagy műfajterületet. Mikként azt a szerzői névsor mutatja, egy múltbanéző, irodalmunk klasszikus értékeit megjelentető sorozatról van szó. A kötetek (a füzetszerű méret ellenére) túlmutatnak az egyszerű gyűjteményes kiadvány jellegén és nemcsak az életműveken belüli eszmei-esztétikai sajátosságokról, hanem az egyes irodalomtörténeti korszakok legjellemzőbb törekvéseiről is számot adnak. Az Arany-opusnak például legsajátságosabb műfaja, a ballada kerül bemutatásra, a lírikus Petőfit reprezentáló válogatás a **Tündéralom** címet kapta, míg a Tompa-kötetből a népregeirőt ismerjük meg. A Kármán-kötet címében (**Szív és elme**) is utal az író korának két legjelentősebb művészeti törekvéseire, illetve két alapeszményére: a klasszicizmus értelem- és a szentimentalizmus érzelmkultuszára. Hogy a két ellentétes eszményt kifejező fogalom mégis a Kármán-opust áttekintő válogatás címe lehet, az a vizsgált életmű szublimáló erejét is sejteti olvasójával.

A Kármán-életműből ismertető jellegű, a szélesebb olvasóközönség igényére támaszkodó (tehát nem a szakmai körök érdeklődését célzó) válogatást készíteni egyszerű és ugyanakkor megoldhatatlan feladat. A korán elhunyt felvilágosodás kori író egyetlen évnyi irodalmi ténykedését, a rövid röptű pálya mennyiségi értelemben kevés irodalmi eredményét, főbb műveit, műfajait és törekvéseit nem látszik nehéz feladatnak egybegyűjteni, átte-

kinteni és bemutatni. De ha figyelembe vesszük Kármán fellépte jelentőségét a magyar irodalom alakulástörténetében és azt a tényezőt, hogy az Urániában napvilágot látott szignálatlan művek esetében legtöbbször kérdéses vagy vitatható a szerző kiléte – tehát egyes korábban Kármánnak tulajdonított alkotásokról kiderült, illetve kiderülhet, hogy fordítások vagy más szerzőjük –, akkor a hitelesség szempontja von nyomban határt a szerkesztés munkája elé; kötetbe csak azok a munkák sorolhatók, amelyekről biztonsággal állítható, hogy Kármán volt szerzőjük.

A Kriterion Könyvkiadó kis kötetébe hat mű került: az irodalmi kölcsönhatások ellenére is mélyen egyéni-eredeti **Fanni hagyományai**, szellemes rajza, **A módí**, **A nemzet csinosodása** című tanulmány, az **Uránia** első és második számához fűzött kiadói előszavak és az **Aranka Györgynek, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság titkárának** címzett nyelvi-esztétikai programelveket kifejtő (válasz)levél, amely alatt az **Uránia** két szerkesztőjének Kármánnak és Pajornak is ott szerepel a neve, de a levél stílusa és **A nemzet csinosodására** reflektáló gondolatazonosságok elsősorban Kármánt mutatják tényleges (a sorokat papírra vető) szerzőnek. A válogatást Kármán József műveinek 1933-as kiadása (**Kármán József művei**. Kiadja Abafi Lajos. I-II. kötet, Irodalomtudományi Közlemények, 1933) alapján Egyed Emese készítette.

Az **Uránia** első száma 1794 júniusában jelent meg, a második novemberben, a harmadik és egyben az utolsó – miként arról Kármán Aranka Györgyöt is tudósítja – 1795 elején látott napvilágot. A három szám folytatásokban közölte a **Fanni hagyományait**. A második szám tartalmazza **A módít**, a harmadikban jelent meg **A nemzet csinosodása**. A Kriterion-kötet laza időrendi sorrendet követ, azzal, hogy a két **Urániához** kapcsolt bevezető szöveg (itt **Uránia I.** és **Uránia II.** címen szerepelnek) csak a kötetindító **Fanni hagyományai** és **A módí** után következik, bár a kötetben is szerencsésebb lett volna a méltán nevezetes, haladó és programadó **Bevezetést** a szellemében íródott művek elé helyezni.

A **Fanni hagyományai** mint Kármán legnagyobb igényű és terjedelmű munkája került a kötet élére. Az életrajzi adatokat követő szerkesztői jegyzetben az első magyar lélektani regény utánozhatatlan remekműként, írója pedig „Kleist-féle, Petőfi-féle, Rimbaud-féle jelenség”-ként értelmeződik. A regény befogadásához, melyet – a hitelesítés bravúrosan szuggesztív eszközei révén – nemcsak a korabeli olvasók, de még Toldy is valódi naplónak vélt (s amelynek ismerjük az elmúlt két évszázad alatt keletkezett interpretációit), e kötetben új kontextust teremt **A módíval**, **A nemzet csinosodásával** és az elvi alapvetésnek tekinthető bevezető szöveggel való együttolvasás lehetősége. A regénybeli naplóíró, tehát irodalmat teremtő és befogadó Fanni ugyanis pontosan az a női ideáltípus, akihez Kármán az

Uránia bevezetőjében mint közönséghez, az irodalom iránt fogékony olvasóhoz, tulajdonképpen a kultúra letéteményeséhez fordul: „Nem bántjuk meg a férfiúi nemet, ha azt állítjuk, hogy a szépem az ízlés uralkodónéja. Lány érzésök hatalmasabban elfogadja mind azt, ami szép. Nem kételkedünk, hogy egy nemnek tökéletesítése által a másnak is szolgálunk, akár azért, mivel a házi tiszta örömet felemelni igyekezünk, hahogy házastársakból érzékeny barátnékat és kellemetes társalkodónékat készíthetünk, akár azért, hogy ezen édes vehiculum által a férfiúi nem tökéletességeire is munkálunk...” (Kármán, 1998, 99. p.). **A módi** úrhatnám, különködő és műveletlen alakjainak szatirikus rajzában pedig nem nehéz felismerni azt a hazug-hamis világot, amely Fanni, a „bölcsség szép világát” és „a szív édes láncait” követve a maga boldogságára áhitozó széplélek balsorsának forrása, okozója. S pontosan ez az a kettős célú (a szív és az elme kettős vonalvezetését felállító), hasznos életvezetés és -út, amelyet **A nemzet csinosodásában** mint helyeset, a nemzeti felemelkedéséhez vezetőt, ezért az irodalom által közvetítendő jelöl meg. **A módi** szatirikus rajz, **A nemzet csinosodása** az intelmek hagyományos műfaji sajátosságait a tanulmány eszköztárával gazdagító alkotás, ugyanakkor mindkét Kármán-mű a magyar esszépróza alakulástörténete szempontjából is fontos momentum.

Végül két megjegyzést kell fűznünk a vizsgált Kármán-kiadáshoz. Egyik észrevételünk, miszerint a biográfiai és szerkesztői jegyzetben megemlített esztétikaprofesszor, aki páholytársa Kármánnak és feltehetően az **Urániában** is közölte írását, tudomásunk szerint Schedius Lajos, nem János, miként a jegyzetben szerepel és azonos azzal a Schediusszal, akit később a szerkesztő is helyesen nevez meg, s aki az író társak közül utoljára találkozott a halálos beteg Kármánnal. Második észrevételünk egy hiány. Véleményünk szerint, ha a szüksézávú jegyzet megemlíti Pajor Gáspárt és Schedius Lajost mint Kármán folyóiratának munkatársait, akkor a sokkal nevezetesebb Csokonai Vitéz Mihály közreműködése sem maradhat említés nélkül, annál is inkább, hiszen a **Tempetőiben** valamint **Az özvegy Karnyóné és az két szeleburdiak** című színművében Kármán meggyőződésére reflektáló, vele teljesen megegyező képet alkot a hazai kultúráról, irodalomról és divatmajmolásról. Mi több, a **Tempetői** irodalom pártoló Rozáliája Kármán Fannijának szellemi társa az irodalmi hősnők sorában.

A romániai Kriterion Könyvkiadó Kincses Könyvtár sorozata elsősorban népszerűsítő, ismertető és didaktikai célokat szolgál. Példás vállalkozás, hiszen egy kisebbségi kultúrközösség kiadója a magyar irodalom klaszszikusait saját kiadásban, a helyi specifikusabb igényeknek megfelelően jelenteti meg, juttatja el olvasói körébe.

BENCE Erika

PACSAI IMRE: A MELLÉRENDELŐ (KOPULATÍV) SZÖÖSSZETÉTELEK A SZLOVÁK ÉS AZ OROSZ FOLKLÓRBAN

MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testületének
Közleményei, Nyíregyháza, 1996, 121. l.

Érdekes vállalkozás eredményeként tarthatja kezében az olvasó Pacsai Imre **A mellérendelő (kopulatív) szóösszetételek a szlovák és az orosz folklórban** című könyvét. A szerző ugyan mikrolingvisztikai témát ígér: *csak* a mellérendelő szóösszetételeket kívánja vizsgálni két szláv nyelvben, de az olvasó csakhamar azt veszi észre, hogy a csepp vízben ott az egész tenger, azaz: a mikrolingvisztikai kérdés megválaszolásában benne a majdnem teljes nyelvészet, hiszen a szerzőnek vizsgálódásaihoz fel kellett használnia az areális nyelvészet, a nyelvtipológia, helyel-közzel az irodalmi alkotások nyelvészeti elemzéseinek eredményeit, és az említett nyelvtudományi ágak kutatási módszereit is jórészt, akárcsak a tárgyával kapcsolatos alapnyelvészeti részkérdéseket megvilágító-pontosító munkákat. Ezzel a szerző olyan nyelvi jelenség konfrontatív vizsgálatára vállalkozott, amely alapjában véve sem a szlovák, sem az orosz, sőt a szláv és az indoeurópai nyelvek irodalmi és köznyelveire sem jellemző, ellenben jellemző a magyarra, a finnugorra, az ural-altáji nyelvekre, továbbá a kínaira, a hindire és több ázsiai nyelvre. Ha pedig ez így van – tűnődhet el az érdeklődő –, ha a szóalkotásnak ez a módja nem jellemző a két elemzésre kiválasztott nyelvre, de a más szláv és az indoeurópai nyelvekre sem, akkor meg mire föl szükséges ezt, éppen ezt a nyelvi jelenséget vizsgálni, és miért éppen a két szláv nyelvben? Talán azért a néhány esetért, amelyekben mégis fel-felbukkan valamilyen hatás következtében az a néhány mellérendelő szóösszetétel? Ilyen jellegű elemző munkának lehet, hogy valóban lenne valamiféle soványka eredménye, de vajon megéri-e azt a fáradságot, amit a kutató munkájába befektet? Ebből a gondolatmenetből ítélve a negatív válasz eléggé egyértelmű! De más elgondolás is létezik. És Pacsai Imre ezt, a sajátját érvényesíti abból a feltevésből indulva ki, hogy ami az irodalmi és köznyelvre vonatkozóan törvényszerű, az a folklór alkotások nyelvére nem feltétlenül vonatkoztatható.

Ő ugyanis areális nyelvészeti kutatásainak tapasztalataiból kiindulva fordult jó ráérzéssel, az irodalmi alkotások helyett a népi alkotások (népi lírai és prózai művek) nyelve felé. Ebben a nyelvi anyagban keresve megtalálta (és pedig a jelenséget törvényszerűség szintjén jelző számarányban találta meg!) a mellérendelő szóösszetételeket. E kutatásai során figyelhetett fel¹ azokra a szláv, ural-altáji és ázsiai népnyelvi és folklór kapcsolatokra,

amelyek kölcsönhatásai e nyelvekben is lecsapódnak. Ebből a szempontból már kézenfekvőnek látszik a szóban forgó két szláv nyelv, a szlovák és az orosz, választása, hiszen a Kárpát-medence folklór- és nyelvszövetségén belül a szlovák a magyarral, az orosz viszont az euroázsiai folklór- és nyelv-szövetségén belül a finn-permi népekkel, továbbá az ural-altáji, az ázsiai népi műveltséggel és nyelvekkel, valamint a kínai és hindi népi nyelvvel és kultúrákkal volt és van hosszú idő óta kapcsolatban. Az elemzés létjogosultságát tehát ezek a tények igazolták.

A népköltészeti alkotások elemzése során a népi tájnyelvi költészet nyelvében észlelt különbségek, valamint az irodalmi alkotások nyelvében észlelt sajátosságok szolgáltatnak meglepetés értékű, izgalmas kérdéseket. És nem véletlenül Népköltészeti anyagról lévén szó, természetesenek tekintethetők a tájak szerinti nyelvi eltérések. A szlovák nyelvi anyagban megmutatkozó különbségek azonban igencsak váratlanok lehettek a szerző számára is. Pedig e probléma megjelenése a körültekintő elemzés, majd az érveken alapuló magyarázat után már egészen természetesnek mondható. Arról van szó, hogy a Garam vidékén (Szlovákia) gyűjtött folklór-anyagban gyakorinak minősült a mellérendelő szóösszetétel, a Nyíregyháza környéki tirpák tájnyelvi anyagban viszont teljes mértékben hiányzott, noha ebben lenne a legtermészetesebb a magyar nyelvi hatás, hiszen a szlovák nyelv tirpák nyelvjárása színmagyar környezetben levő nyelvi sziget, a beszélők lélekszáma viszont kicsi, annyira kicsi, hogy e nyelvjárás beszélői a magyart második anyanyelvükként használják. Sajátosan árnyalja a szóban forgó jelenséget az az eset, amellyel az egyik mesemondó, Farkasné Drágos Zsófia szolgált. Ő a gyűjtő kérésére, meséit elmondta tirpák, majd pedig magyar nyelven is. A tirpák nyelven elmondott szövegekben nem, a magyar változatokban pedig természetes gyakorisággal fordultak elő mellérendelő szóösszetételek. Tovább bonyolították e kérdést azok az eredmények, amelyeket a szerző a mai szlovák irodalmi szövegekkel kapcsolatos elemzései mutattak ki: a mai szlovák irodalmi és köznyelvre is jellemzőek a mellérendelő szóösszetételek! Az előállott helyzetben szinte önmagában kínálkozik annak megállapítása, hogy igaza volt Szabó Lajosnak, az 1967-ben Németországban elhunyt magyar filozófusnak és grafikusművésznak akkor, amikor aforizmatikus tömörséggel megfogalmazva azt állította, hogy: „... minden probléma megoldható három másik létrehozása által.”² Tulajdonképpen ennek az állításnak igazát bizonyította Pacsai Imre könyve anyagának tárgyalása során: a mellérendelő szóösszetételek kérdését vizsgálva, most a tirpák nyelvjárás feladta kérdést kellett megoldania ahhoz, hogy elsődleges kérdésére nyerhessen megbízható választ. És igen sikeres megoldást választott: nyelvtörténeti és népcsoportok áttelepüléstörténeti kutatásokkal foglalkozó munkák eredményeit használta fel, illetve ilyen kutatásokat végzett, s

ezek nyomán először azt látta meg, hogy az általa vizsgált „... nyelvi entitást a XVI-XVII. sz. utáni időszakban alkalmazza intenzívebben a szlovák nyelv” (62. l.), majd pedig azt, hogy a tírpák nyelvjárást beszélő etnikum a XVI-XVII. században települt le a vidéken, ahol: „Az áttelepülés utáni kontaktus jellegét nagyban meghatározta, hogy a többnyire elnéptelenedett területre költöző szlovákság etnikai szigeteket alkot. A hagyományaihoz és vallásához ragaszkodó etnikumnak a magyarsággal kialakuló kontaktusai más jellegűek, mint a szülőföldön maradt társaiké” (105. l.). Ebből a helyzetből kifolyólag adottak a további problémák megoldásának lehetőségei is. „Ez a viszonylagosan tartós izoláció, s a nyelvi sajátosságok konzerválása fontos támpontul szolgál a szülőföldjén maradt szlovákság nyelvi kontaktusainak vizsgálata során. Az áttelepült szlovákság nyelvi vonásai, folklórájának magyartól eltérő morfológiai sajátosságai az *összehasonlítás bázisául szolgálhat*” (105. l., kiemelés, B. F.). Az orosz népi nyelvi anyaggal a szerző rövidebben foglalkozik, mert az sokkal feldolgozottabb, tehát a témába vágó szakmunkák eredményeit használhatta fel, bár, mint arra más szerzőkkel egyetértően maga is rámutatott, a további kutatásnak még bőven van tere, egyes területeken viszont ezekre a kutatásokra határozottan szükség is lenne. Ezzel az anyaggal kapcsolatosan a következőket állapítja meg: „Figyelmet érdemel az a tény, hogy mind I. A. Fedoszova, a neves mesemondó *köznapi nyelvhasználatában*, mind az általa előadott népköltészeti alkotások nyelvében, mind a többi folklórműben, mind a szépirodalmi alkotásokban megszólaló parasztok beszédében egyaránt megtaláljuk a vizsgált mellérendelő összetételeket. E tény arra utal, hogy egy további fontos népnyelvi entitással van dolgunk, mely nemcsak az eddigi közismert „frazeologizmus” kategóriájába sorolható be, hanem morfológiai, s szuffixációs jegye alapján a fenti kategóriák egy-egy példajaként is szerepelhet.” (31. l., kiemelés, B. F.) E megállapítása még akkor is figyelmet érdemel, ha a későbbiek során a következőképpen pontosít: „A vizsgált nyelvi entitás az orosz folklór nyelvében nagyobb formagazdagságot mutat és intenzívebb alkalmazást nyer, mint az orosz parasztok beszédét megjeleníteni kívánó írók (Melyikov, M. Gorkij, V. Suksin, V. Belov, V. Raszputyin műveiben”, 54. l.) E sorokból, amellett hogy a megnevezett írók népnyelvi ismeretét érintő vonatkozásokra ismerhetünk, arra való utalást is kiolvashatunk, hogy a népi kulturális kapcsolatok más utakon és más módon valósulnak meg, mint az intézményiek, írásbeliek, vagy irodalmiak, s természetesen az emlegetett népi és nem népi kultúrkapcsolatok hatásai, lecsapódásai is más-más törvényszerűségeket sejtetnek. Tehát, szerzői sugallatként értelmezhető: ezek feltártásához is hozzá kellene kezdeni.

A rész és egész, illetve a részkérdés az egészben, a mellérendelő összetett szavak nyelvbe és nyelvekbe illeszkedésének, a nyelvek és társadalmak

egymást alakító kapcsolatainak kérdését, úgy érezzük, a szerző következő szavai világítják meg legpontosabban: „*A szláv folklór nyelvében jelentkező nyelvi entitás elsősorban nem frazeológiai jellegű, vándor szóként funkcionáló képződmény, hanem a szláv- és kelet-eurázsiai kulturális és nyelvi kontaktusok egyik bizonyítéka.*”

Ezt igazolja a tény, hogy az egymással igen szoros genetikai kapcsolatban lévő szláv nyelvek, amelyek a XIII. század után alakulnak ki, igen eltérő intenzitással alkalmazzák a vizsgált derivációs módozatot. Épp a konkrét történelmi-társadalmi feltételek, az eltérő impériumhoz való tartozás, az eltérő belső fejlődés és a kontaktusok eltérő jellege tekinthető domináns motívumnak a vizsgált nyelvi entitás elfogadása tekintetében. (103. l.)

A mikrolingvisztikai kérdés vizsgálata számos más kérdést görget maga előtt, számos ismeretre van szükség egy részkérdés megvizsgálásához. Pacsai Imre rendelkezik ezekkel az ismeretekkel, s azzal a képességgel is, amellyel az általa vizsgált kérdést több oldalú megközelítés után munkája középpontjába állíthatja, majd érveit felsorakoztatva megválaszolja. Eközben újabb problémákra hívja fel a figyelmet, de rejtett optimizmusa azt sejteti, hogy ezek megoldására is készen áll. A fentebb idézett Szabó Lajos problémalátásával szemben tehát az ő problémaszemléletére vonatkozóan az állapítható meg, hogy az egyáltalán nem pesszimisztikus kicsengésű.

Jegyzetek

¹ E témakörbe vágó munkája: Imre Pacsai: **Arealnyije aszpekhti parnih szlov v russzkom jazike**. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Közleményei, Nyiregyháza, 1995.

² Felidézi Megyeri Beck István **Múzsák a piacon** c. munkájában (Aula Kiadó, Budapest, 1994, 8. l.

BAGI Ferenc

A szám munkatársai:

BAGI Ferenc, Újvidék

BENCE Erika, Újvidék

GEROLD László, Újvidék

JUNG Károly, Újvidék

PÁSZTOR KICSI Mária, Újvidék

RAJSLI Ilona, Újvidék

VESELINOVIĆ-ŠULC Magdolna, Újvidék

